

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra kulturních a náboženských studií

**Liturgie a společenství.
Emocionální prožitky člověka
v pokoncilní liturgii**

Bakalářská práce

Autor: Nikola Joštová
Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor: Náboženská výchova
Vedoucí práce: PhDr. Radek Martinek, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor:	Bc. Nikola Pechalová
Studium:	P131439
Studijní program:	B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor:	Náboženská výchova
Název bakalářské práce:	Liturgie a společenství. Emocionální prožitky člověka v pokoncilní liturgii
Název bakalářské práce AJ:	Liturgy and communion. Emotional experiences of human in the post-conciliar liturgy.

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Zvolenou metodou je studium literatury a dokumentů. Ke zpracování emočního prožívání věřících bude provedena analýza a srovnání již publikovaných rozhovorů s významnými osobnostmi církevního prostředí, které formovaly duchovní klima 20. století.

Romano Guardini- O Posvátných znameních.Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 1992
Joseph Ratzinger- Duch Liturgie.Brno: Barrister & Principal, 2006
Jaroslav V. Polc- Posvátná liturgie. Řím: Křesťanská akademie, 1981
DRUHÝ VATIKÁNSKÝ KONCIL. Konstituce o posvátné liturgii Sacrosanctum Concilium. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.

Garantující pracoviště: Katedra kulturních a náboženských studií,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: PhDr. Radek Martinek, Ph.D.

Oponent: Mgr. Jan Hojda, Th.D.

Datum zadání závěrečné práce: 26.1.2017

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne.....

.....

Nikola Joštová

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu mé bakalářské práce PhDr. Radku Martinkovi, Ph.D. za odborné vedení, za pomoc a rady při zpracování této práce.

Anotace

JOŠTOVÁ, Nikola. Liturgie a společenství. Emocionální prožitky člověka v pokoncilní liturgii. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2017. 52 s. Bakalářská práce.

Svoláním Druhého vatikánského koncilu (1963-1965) reagovala katolická církev na hluboké společenské a politické změny, kterými svět prošel v 19. a 20. století. Prvním schváleným dokumentem byla slavná konstituce o liturgii *Sacrosanctum concilium*.

Člověk už napříště nemá být jen pasivním příjemcem bohoslužebného konání, ale jeho nedílnou součástí. Aktivní účast věřících na liturgii (tzv. *participatio actuosa*) klade důraz na slavicí společenství a je plodem staletého úsilí o reformu. Práce zohlední především bohoslužebné společenství s důrazem na kolektivní prožívání křesťanského mystéria, jeho terapeutický význam na pozadí poznání moderních psychologických přístupů. Pokusí se analyzovat a porovnávat emoční prožitky při slavení bohoslužeb rovněž na příkladu významných osobností s důrazem na domácí prostředí, které formovaly duchovní klima 20. století.

Klíčová slova: Druhý vatikánský koncil, *Sacrosanctum concilium*, *participatio actuosa*, emoce, prožívání, terapie

Annotation

JOŠTOVÁ, Nikola. Liturgy and communion. Emotional experiences of human in the post-conciliar liturgy. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2017. 52 pp. Bachelor Degree Thesis.

By summoning the Second Vatican Council (1963-1965), the Catholic Church responded to the profound social and political changes the world had undergone in the 19th and 20th centuries. The first approved document was the famous constitution of the Sacrosanctum concilium liturgy.

Man is not only to be a passive recipient of worship, but an integral part of it. The active participation of believers in the liturgy (the so-called *participatio actuosa*) emphasizes the celebrations of communion and is the fruit of a centuries-old reform effort. The work will take into account the worship community, emphasizing the collective experience of the Christian mystery, its therapeutic significance on the background of the knowledge of modern psychological approaches. Attempts to analyze and compare emotional experiences in the celebration of worship, also on the example of prominent personalities with an emphasis on the domestic environment that shaped the spiritual climate of the 20th century.

Keywords: the Second Vatican Council, Sacrosanctum concilium, *participatio actuosa*, emotion, experiencing, therapy

Obsah

1.	Úvod	9
2.	Liturgie	11
2.1.	Rituál.....	12
2.2.	Slavení liturgie	13
2.2.1.	Symboły v liturgii	16
2.2.2.	Slavení liturgie v různých kulturách, komunitách.....	18
3.	Liturgie po Druhém vatikánském koncilu	20
3.1.	Liturgické úkony	22
3.2.	Aktivní účast věřících na slavení liturgie	24
4.	Liturgie v životě člověka	27
4.1.	Význam společenství pro člověka	29
4.2.	Liturgie jako součást všedního života člověka	31
5.	Terapie	34
5.1.	Osobnost člověka	36
5.2.	Emoce	38
5.2.1.	Historický kontext emočního prožívání v liturgii.....	40
5.2.2.	Podněty vyvolávající emoční prožitky při liturgii	41
6.	Závěr	44

Seznam použitých zkratek

Aj. a jiné

Apod. A podobně

Gn Geneze

Sk Skutky apoštolů

Tzv Tak zvaný

1. Úvod

Svoláním Druhého vatikánského koncilu (1963-1965) Janem XXIII (†1963), reagovala katolická církev na hluboké společenské a politické změny, kterými svět prošel v 19. a 20. století. V obou světových válkách a nástupu komunistického hnutí došlo k nebývale prudké proměně společnosti, člověk začal opouštět tradiční náboženská schémata, změnilo se morální povědomí. Církev sice stále zůstala významnou světovou organizací, ale její vliv na obyvatelstvo, hlavně v zemích zasažených výše zmíněnými událostmi se začal měnit. Touto skutečností začal klesat počet praktikujících katolíků.¹ Cílem koncilu nebylo vymezit nové nauky, ale reagovat na dění doby.

Tradiční evropská společnost prošla v 19. a 20. století významným vývojem. Lidé prožívali důležité změny, se kterými se snažili vyrovnat. Agrární společnost procházela rychlou proměnou ve společnost industriální. Mění se tradiční způsoby fungování a soužití lidí, ve kterém se dobře znali, spolupracovali, vše společně prožívali, spolu se modlili, brzy ráno se před prací v zemědělství účastnili bohoslužeb. Víra byla velmi silná a duchovní život byl nedílnou součástí každodenního života. Industrializace přinesla zásadní změny, které měly významný vliv na osobnost člověka a nové fungování společnosti. Lidé v městech se cítili být vykořeněni ze známého způsobu života, ocitli se náhle v anonymním a neosobním prostředí. Víra v Boha byla zpochybněna.² Dvacáté století je obdobím patrně největšího odpadu od tradiční víry.

Koncil reagoval na události vydáním konstitucí. Prvním schváleným dokumentem byla slavná konstituce o liturgii *Sacrosanctum concilium* (1963). Konstituce byla odpovědí na vzniklá dilemata, jak přiblížit lidem liturgii, jak ji předat srozumitelným způsobem, jak klást větší důraz na společenství a společné prožitky. Člověk není schopen soustředit se na obsah bez prožitku. Konstituce adresovala lidem mnoho posláních a jedním z nich je, že člověk už napříště nemá být jen pasivním příjemcem bohoslužebného konání, ale jeho nedílnou součástí. Aktivní účast věřících na liturgii (tzv. *participatio*

¹Srov. PESCH, Otto Hermann. Druhý vatikánský koncil 1962-1965. Příprava, průběh a odkaz. Praha: Vyšehrad, 1996. 440 s. ISBN 80-7021-194-6. str. 30-32

²Srov. FTOREK, Jozef. *Public relations a politika: kdo a jak řídí naše osudy s naším souhlasem*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-3376-0. str. 23-25

actuosa), největší plod liturgického hnutí předchozího století, klade důraz na slavicí společenství.³

Následující řádky se pokusí zaměřit především na bohoslužebné společenství s důrazem na kolektivní prožívání křesťanského mystéria, jeho terapeutický význam na pozadí poznání moderních psychologických přístupů. Pokusí se o analýzu a porovnání emočních prožitků při slavení bohoslužeb a zohlední přitom i význačné osobnosti na pozadí evropského i domácího liturgického hnutí.

³Srov. Sacrosanctum concilium. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

2. Liturgie

Slovo *liturgie* pochází z řeckého slova *leitúrgiá*, v původním významu označuje jakoukoliv službu veřejnosti v antických bazilikách. Například Bonaventura Bouše († 2002) - význačná osobnost domácí podzemní církve - chápal liturgii jako službu. V křesťanském kontextu znamená slovo liturgie "službu církvi uvnitř církve" v co nejširším kontextu jako péče o chudé a nemocné, vyučování a další. Takto vnímaná liturgie se stává pro něho bohoslužbou s tím, že veškeré dění v církvi je provázáno modlitbou.⁴

Katechismus katolické církve uvádí pojem *liturgie* v původním i širokém významu jako službu lidu nebo ve prospěch lidu. V křesťanské tradici tím myslíme, že „*Boží lid má účast na Božím díle. Kristus - náš Vykupitel a Velekněz - , prostřednictvím liturgie pokračuje ve své církvi, s ní a skrze ni v díle našeho vykoupení.*“⁵ Sama konstituce Sacrosanctum concilium definuje liturgii jako „*vrchol, k němuž směřuje činnost církve, a také jako pramen, z něhož vychází veškerá její síla.*“⁶ Starší slovníková literatura (například Ottův slovník naučný) chápala liturgii stroze ritualisticky jako veřejné služby konané dle předpisů přesně stanovených.⁷

V neposlední řadě se setkáváme se *svatou liturgií*. Jako *svatá liturgie* se uvádí bohoslužba s eucharistickým obřadem. Obřad je symbolický, bývá doprovázen zpěvy, slovy, součástí je zapalování svící, modlitby, jednotlivé na sebe navazující úkony duchovních na jedné straně a věřících na straně druhé. Vedle slavné liturgie se uskutečňují ranní a večerní modlitby známé jako liturgie hodin.⁸

Koncilní otcové proměnili chápání liturgie - kladli důraz na společenství a ne pouze na osobní vyjádření úcty jednotlivcem. Nejde pouze o pevně dané bohoslužby církve, kterou slouží kněží, ti jsou k této službě povoláni a vybráni církví. V koncilní konstituci je eucharistická modlitba chápána jako vrchol života církve, je tedy zjevné, že ji musí něco předcházet a něco následovat. V duchovním životě člověka mají své místo

⁴ Srov. BOUŠE, Bonaventura. *Malá katolická liturgika: tradice, kritika, budoucnost*. Praha: Vyšehrad, 2004. Teologie (Vyšehrad). ISBN 80-7021-709-X. str. 20

⁵ Katechismus katolické církve. 1. vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001. čl. 1069.

⁶ Srov. Sacrosanctum concilium. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

⁷ Ottův slovník naučný, 16. díl, Lih – Media. Praha: Jan Otto, 1900, s. 18.

⁸ Srov. NEŠPOR, Zdeněk R. a Zdeněk VOJTÍŠEK. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-3315-2.

a svůj význam i jiné formy společné modlitby. Liturgie chápaná jako je *lex orandi* se stává jakýmsi ustavičným příkázáním modlitby.⁹

2.1. Rituál

Rituál (z latinského *ritualis* = obřadný), obřad, ceremonie - ceremoniál je způsob chování založený na tradičních, osvědčených, prověřených pravidlech a normách. Rituály bývají např. náboženské, společenské, individuální.

Starší slovníková literatura, například Ottův slovník naučný, ztotožňuje rituál s ceremonií. Ceremonie jsou vnější úkony, kde se prokazuje poměr rozumného tvora k bytosti božské.¹⁰

Jiný pohled nabízí odborná psychologická literatura, například klasický Psychologický slovník, který mluví o rituálu jako o pravidelném opakování pevně stanovených úkonů, obřadů nebo slov, která vedou k naplnění určitého cíle.¹¹ Pravidelně se opakující úkony můžeme sledovat například v životě rodiny - společné obědy, oslavy, návštěvy.

S pojmem rituál se spojuje řád a rytmus ve smyslu opakovaného střídání úkonů. Rituál a společenství spolu úzce souvisí. Vzájemně se utvářejí. Jsou důležitou součástí života člověka. Mají uklidňující funkci a spojují nás.¹²

V našem životě zastávají rituály a obřady velmi důležitou a významnou roli. Pomáhají nám překonávat těžké situace, jsou součástí výchovy, společenství, rodiny, náboženství. Rodinné rituály jsou znatelným rysem rodin, které si rodina vytváří sama a jsou důležitým faktorem ve výchově. Stávají se pro dítě důležitým pilířem jistoty. Mezi rodinné rituály patří také rituály např. uspávání, oslavy, sexuální rituály, vítání a loučení.¹³ Provází nás i v různých životních etapách jako je narození, přechod do dospělosti, manželství, rodičovství, smrt. Každá fáze má svoje takzvané přechodové

⁹ Srov. GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993. ISBN 80-85795-02-7. s.7

¹⁰ Srov. Ottův slovník naučný V (C-Če), 1892, s. 328

¹¹ Srov. HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000. ISBN isbn80-7178-303-x. str. 511

¹² Srov. BAŠTECKÁ, Bohumila. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4195-6. str. 21.

¹³ Srov. GJURIČOVÁ, Šárka a Jiří KUBIČKA. *Rodinná terapie: systemické a narativní přístupy*. 2., dopl. a přeprac. vyd. Praha: Grada, 2009. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-2390-7. s. 80-83

rituály. Napomáhá k úspěšnému zakončení změny a ve společnosti můžeme sledovat jednotící charakter.¹⁴

Takzvané *přechodové rituály* jsou součástí náboženských obřadů nejen bohoslužebných. Náboženství má člověku pomoci přestoupit do nové životní situace, která bývá často provázena novými povinnostmi, zodpovědností, situacemi.¹⁵ Konkrétně v křesťanství jsou rituály spojeny například s udílením svátostí. V soudobé katolické praxi se tak uděluje sedm svátostí a každá z nich má svůj specifický, historicky ustálený obřad. V katolické praxi rozlišujeme obřady, při kterých jsou udělovány svátosti iniciační, které uvádí člověka do křesťanského života – křest, biřmování. Svátosti, které provází život věřícího- eucharistie, svátost smíření. Mezi přechodové rituály patří obřady, při nichž se uděluje svátost manželství, kněžství a pomazání nemocných.

2.2.Slavení liturgie

Válečné konflikty obou světových válek, velmi rychlé politické a společenské změny vedly ve 20. století k rozpadu společenských hodnot, které byly do té doby považovány za pevné a neměnné pilíře společnosti. Krize společnosti doprovázející nedemokratické a diktátorské režimy byly jednou z dalších příčin diskreditace forem slavení liturgie.¹⁶ Ve 20. století se v důsledku zásadních změn společnosti mění vnímání liturgie. Slavení liturgie tak procházelo významnými proměnami.

Církev reagovala na situace ve světě a ve společnosti svoláním Druhého vatikánského koncilu (1963-1965) Janem XIII, jehož cílem bylo reagovat na dění doby. V souvislosti se zaměřením této práce je pro nás důležitým dokumentem a současně prvním schváleným dokumentem slavná konstituce o liturgii *Sacrosanctum concilium*.

¹⁴ Srov. GENNEP, Van Arnold. Přechodové rituály, systematické studium rituálů. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, s. 11-12

¹⁵ Srov. *Křesťanské rituály a náhradní rituály se zřetelem k situaci v Československu druhé poloviny 20. století* [online]. Praha, 2016 [cit. 2017-09-23]. Dostupné z:

<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120212004>. Diplomová práce. Univerzita Karlova.str. 22

¹⁶ Srov. MARTINEK, Radek. Kenoze obřadnosti. MKR Communio. 2015, (3), 82-96.POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981

Historický exkurz:

Pro lepší porozumění proměn v liturgii se nejprve pokusíme o krátký exkurz do vývoje slavení liturgie před koncilem:

Prvotní církev se shromažďovala na různých místech obvykle ve větších místnostech domů bohatších členů církve. Později se započalo se stavbou kostelů a kaplí, které však nebyly posvátným místem jako Jeruzalémský chrám, ale měly spíše charakter synagog. Sloužily tedy spíše k vyučování a k vzájemnému obecenství, které bylo spojeno se společnou večeří, jejíž součástí byla i večeře Páně.¹⁷ První křesťané po vylití Ducha svatého (Sk 2,8) začali slavit eucharistii každý týden v den Páně. Liturgie byla improvizována a čtení bylo pouze ze Starého zákona. Později se začaly číst apoštolské listy, hlavně sv. apoštola Pavla a vznikající evangelia.¹⁸

Pro středověk měla liturgie zcela zásadní význam. Značná politická i existenciální nejistota naplňovala člověka strachem z budoucnosti. Naproti tomu účast na liturgii dávala člověku možnost doslova žít nadějí. Opakující se rituály uváděly člověka psychologicky řečeno do existenciální jistoty. Liturgie a její význam jí pronikala velmi hluboko. Řád liturgie bylo to, co zůstalo bez zásahu a v něm se spatřoval vnitřní řád pro celý křesťanský svět. Vznikaly nové liturgické knihy, proměny se týkaly i sakramentářů, které se pojmenovávaly po papežích, upravovalo se jejich uspořádání, aby vyhovovalo potřebám nové doby. Významnou změnou bylo zavedení tiché mše svaté (16. století), která sebou nesla reformu v pohybech a úkonech kněze. Modlitby probíhaly potichu a tím se ještě více staly méně srozumitelnými pro věřící.¹⁹

I pozdní středověk zásadně ovlivnil liturgii. Člověk sice toužil nejen rozumět víře, ale také mnohem více vidět, hmatatelně prokazovat, prožívat, mít možnost dát průchod citům. Objevila se snaha zdramatizovat liturgii a tak vznikaly ohromující katedrály. Pozornost se věnovala rouchům, vznešeným obřadům doprovázenými zpěvy. Všechny jednotlivosti měly velmi významný psychologický efekt na věřící nejen v jejich prožívání, ale také v jejich úctě k obřadům a duchovním. Narůstal počet liturgických gest, úkonů a svátků. Objevil se mnohohlasý zpěv, začínala se objevovat také

¹⁷ Srov. BOUŠE, Bonaventura. *Malá katolická liturgika: tradice, kritika, budoucnost*. Praha: Vyšehrad, 2004. Teologie (Vyšehrad). ISBN 80-7021-709- x. s. 19-20

¹⁸ Srov. POLC. *Posvátná liturgie*, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s. 17-19

¹⁹ Srov. POLC. *Posvátná liturgie*, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s. 61-70

řada lidových pobožností jako například růženec. Odvrácenou stránkou byla nedbalost a nevzdělanost duchovních v liturgii s neblahým dopadem na věřící.²⁰

Vlivem reformace zůstaly ze svátostí pouze křest a pokání. Reformátoři zastávali názor, že mše svatá je pouze připomínkou poslední večeře a z toho důvodu není potřeba svěcení kněží, když není oběti. Například v Anglii byly zakázané latinské knihy, bohoslužebným jazykem byla angličtina, zjednodušily se a zkrátily modlitby breviáře. V Ženevě zase upustili od veškerých mší a obrazů. Reformátoři se v podstatě postavili proti středověkému přínosu v liturgii, to jest dramatickosti a emocionálnímu prožívání liturgie věřících.²¹

Tridentský koncil (1545 - 1563) se značně věnoval svátostem. Potvrdil svátostnou povahu sedmi svátostí a označil eucharistii za účast na skutečné Kristově oběti. Používal pojem transsubstanciacie avšak bez dogmatické závaznosti. Při slavení mše svaté stvrdil možnost přijímání pod jednou způsobou.

V otázce svěcení se vyjadřoval tak, že je vtisknuto nezrušitelné znamení do duše a starozákonní vnímání kněžství je nahrazeno novozákonním.²² Koncil obnovil gregoriánský chorál a lid tak mohl znovu zpívat. Povolil několikahlasé zpěvy i nové skladby pokud nebudou obsahovat světský nádech. Důrazně se připomnělo, že liturgickým jazykem je latina. Reformou prošel také kalendář a breviář. Z liturgického kalendáře byly odstraněny svátky některých svatých a tím byla vyzdvihnuta důležitost slavení dne Páně. Z Breviáře byly odstraněny dodatky, aby kněze nezatěžovaly při modlitbě a mohl tak lépe prožívat velikonoční tajemství v modlitbě. Cílem díla Pia X. († 1914) bylo poskytnutí větší možnosti věřícím, aby mohli být účastni na prožívání tajemství. Následně Pius XI. († 1939) zásadně ovlivnil liturgickou reformu, když založil historické oddělení, které se mělo zabývat otázkou svatořečení a reformou liturgických knih, liturgie měla stát předmětem studia v seminářích a na katolických univerzitách.²³

²⁰Srov. POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981,85-96

²¹ Srov. POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s.

²² Srov. *Dokumenty tridentského koncilu: latinský text a překlad do češtiny*. Přeložil Ignác Antonín HRDINA. Praha: Krystal OP, 2015. ISBN 978-80-87183-75-5.

s. 58-70, tamtéž s. 151-160, tamtéž s 181-200

²³ Srov. POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981 s. 110-130

2.2.1. Symboly v liturgii

Člověk může prožívat slavení liturgie různě. U některé bohoslužby věřící vnímá veškeré podněty působící na jeho smysly a odchází s hlubokým prožitkem popisujícím krásu obřadu a hloubku prožitého společenství. Při některých bohoslužbách naopak věřící odchází s pocitem, že například nepocítil společenství, kázání bylo příliš dlouhé a nesrozumitelné.

Liturgie nese v modlitbě věroučné pravdy v celém rozsahu. Společná modlitba je plnohodnotná, pokud není omezena na některé pravdy víry. Postupným poznáváním liturgie docházíme k její vážnosti a hloubce. Zabýváme-li se však pouze její krásou, kterou můžeme zakoušet, jsme vystaveni pokušení milovat liturgii pouze pro její nádherný projev.²⁴ Veškeré roviny liturgie je potřeba vnímat a přistupovat k nim se zdravým postojem a autokorekcí. Neměli bychom vnímat pouze krásu liturgie a zapomínat tak na její vážnost a zjevené pravdy, které sebou nese. Na druhou stranu bychom neměli stagnovat pouze u vážnosti, ale naopak se nebát prožívat a žít liturgii v její plnosti.

Dnešní směřování společnosti a situace, které každý den lidé prožívají, vede nutně k zaměření na člověka a jeho prožívání. Mnohem více než kdy jindy je potřeba se zaměřit na veškeré podněty, které v člověku probouzí emoce. Pomocí prožívání je následně schopen více poznávat a porozumět smyslu liturgie, Boha, společenství, sebe a prožít společnou modlitbu. V liturgii, hovoříme-li o podnětech tedy i symbolech, s kterými se věřící setkává, mluvíme o všem, co je člověk schopen vnímat, barvy, oděvy, náčiní, obrazy, vůně, hudba, výzdoba, texty, mluvená slova, gesta, a další. Symbol vyjadřuje něco niterného, duchovního, co najde možnost ztvárnění. Má jedinečný význam a jasnou interpretaci.²⁵

Výrazným podnětem či symbolem, který věřící při slavení liturgie vnímá, může být i roucho duchovního. Roucho může dokreslovat nebo podtrhovat symboliku liturgie. Barva, zdobení i z jakého je materiálu ušit zvýrazňuje a zdůrazňuje pohyby kněze v průběhu slavení liturgie. Dojem, který v nás zanechává, může ovlivňovat výsledný pohled a prožitek z bohoslužby. Druh roucha, který duchovní obléká, označuje stupeň

²⁴ Srov. GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993. ISBN 80-85795-02-7. s. 8-9, 38-39

²⁵ Srov. GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993. ISBN 80-85795-02-7, s. 21-30

odpovědnosti. Pro štolu a „plášť“ je ustanovený *kánon liturgických barev*.²⁶ Každá z těchto barev nám dává poznat část tajemství, které je rozprostřeno do jednotlivých oslav jednoho liturgického roku.²⁷ Roucha dodávají nevšední slavností ráz liturgii.²⁸ Jejich význam je především v tom, že upozadí člověka, duchovního, skrze kterého jedná velebný Kristus jako první. Tato skutečnost je symbolizována především tím, že duchovní je symbolicky zahalen do roucha, čímž je vyzdvížena sama podstata tohoto liturgického prvku. Spolu s duchovním tedy tvoří jeden celek, v němž můžeme spatřit samotného Ježíše Krista, jako již zmíněného velebného. Jako tento celek nám pomáhají uchopit nebo spíše porozumět samotnému tajemství.²⁹ Krása duchovního roucha může naznačovat i vážnost, vznešenost a důstojnost bohoslužby. Odkazuje tak k vnímání naší vlastní vnitřní krásy a důstojnosti, kterou nám dává Bůh.

Dalším neméně významným prvkem v církvi, který můžeme vnímat a prožívat, je zpěv. Ať už se bude jednat jen o poslech nebo i přímé zapojení se do daného prožitku, můžeme prohlásit, že zpěvem se začínáme podílet na samotné oslavě, bohoslužbě, a jako takovým způsobem se přibližujeme k nebesům, a tím i Bohu samotnému. Ostatně zpěv je velice sbližujícím prvkem v prožívání liturgické události u křesťanů. Při této činnosti se dá hovořit o prohlubování jakéhosi přátelství ve společnosti neznámých lidí, kteří společně tvoří církev a v daný moment prohlubují prožitek z vnímání tajemství. Pro nevěřícího člověka může být kostelní zpěv jedním z prvních prvků evangelizace.³⁰ Kostelním zpěvem oslavujeme Pána, přibližujeme se k nebesům, díky čemuž se náš prožitek znásobuje. Dá se tedy hovořit i o tom, že kdo v kostele zpívá, ten se nemodlí jen jednou.

Stejně jako u výše zmiňovaných barev, je též možné pozorovat určitý vývoj i v liturgické hudbě po celém světě. Základním kamenem tohoto odvětví je vokální hudba, která stále přetrvává na východě, zatímco na slovanském území se tato vokální

²⁶ V liturgickém mezidobí se používá zelená barva, pro svátek Páně a Bohorodičky je stanovena barva bílá, Slavnost ducha svatého, památky apoštolů a mučedníků jsou ve znamení červené. Zádušní bohoslužba a Velký pátek mají barvu černou nebo fialovou. Pro 3. adventní a 4. postní neděli byla zvolena barva růžová. Nakonec bílou, červenou a zelenou mohl nahradit zlatý brokát.

²⁷ Srov. ADAM, Adolf. *Liturgika: křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-420-1. s. 99-100

²⁸ Srov. BOUŠE, Bonaventura. *Malá katolická liturgika: tradice, kritika, budoucnost*. Praha: Vyšehrad, 2004. Teologie (Vyšehrad). ISBN 80-7021-709-x. s. 29-32

²⁹ Srov. ADAM, Adolf. *Liturgika: křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-420-1. s. 98-99

³⁰ Srov. DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil: Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3. s. 50-54

hudba rozšířila do vícehlasného zpěvu. Umělcům se dostává více a více prostoru pro jejich tvorbu v liturgické hudbě. Objevuje se zde však určité riziko, že by pevný pilíř hudby opírající se o modlitbu mohl být zastíněn autonomií umělce.³¹

2.2.2. Slavení liturgie v různých kulturách, komunitách

Slavení liturgie má nejen své náležitosti, pravidla nebo řád, nicméně se logicky liší v souvislosti s kulturou. Každá země má svou kulturu a tradice, a tím se liší také prožívání liturgie u každého člověka. Jinak bude slavena liturgie v Africe, jinak na Východě, nicméně rozdíly ve slavení spatřujeme i v různých křesťanských komunitách v Evropě.

Přinést křesťanství do různých míst světa s odlišnou kulturou a jinými znaky nebyl jednoduchý úkol. Součástí evangelizace byla snaha vychovat z místních domorodců křesťany, byla spojená i s výstavbou škol a kostelů. Mistry v inkulturaci byli jezuité díky jejich principu *akomodace*. Zakládali si na vzdělání svých členů a jejich schopnosti osvojit si rychle jazyky národů a zvyky domorodců. Toho využívali k inkulturaci a dosahovali tak značných úspěchů v Číně, Indii a jiných zemích.³²

Různost slavení a prožívání liturgie můžeme spatřovat například u Aboriginců neboli původních obyvatel Austrálie, kteří mají liturgické oslavy spojeny především s gestikulací nebo lépe řečeno s mimickým znázorněním dané situace, jelikož jsou verbální kulturou. Samotná liturgická oslava byla do značné míry zredukována a uzpůsobena chápání tohoto obyvatelstva a stylu jejich komunikace mezi sebou na pouhé jedno čtení, scénky a tanec. Národ, který je velmi energický, milující hudbu, tanec, prožívá slavení liturgie značně odlišným způsobem, než který známe. S emocemi a prožíváním pracují každý den a nemají problém je projevovat. Můžeme říci, že vzhledem k jejich osobnostní podstatě a nastavení, se jedná o velmi důležitou součást v jejich komunikaci, při slavnostech a v tomto pohledu spatřujeme rozdíl v prožívání Evropských zemí. Aboriginci podobně jako Afričani prožívali a prožívají emoce velmi výrazným způsobem. Silně vnímají barvy, hudbu, zpěv, na které reagují tancem, veselím se, hlasitým zpěvem. Vnímají Boha svým vlastním způsobem, kterému

³¹ Srov. BENEDIKT XVI. *Duch liturgie*. Brno: Barrister & Principal, 2006. ISBN 80-7364-032-5. s. 125-130

³² Srov. PETRÁČEK, Tomáš. *Adaptace, rezistence, rezignace: církev, společnost a změna v novověkých dějinách*. Ostrava: Moravapress, 2013. ISBN 9788087853078. s. 30-31

rozumí. Chválí ho za krásu přírody, smlouvu bratrství, oslovují Boha jako rodového stařešinu. Snahou je začlenit místní tradice a modlitby.³³

V některých kulturách se dá mluvit o tom, že kolonizace a následná evangelizace původního obyvatelstva vede k značnému uzpůsobení slavení liturgie v tradičním smyslu, v jakém ho známe, a některé části, které jsou dle magisteria možné měnit, jsou aplikované pro danou kulturu. Není cílem měnit obyvatele a předělat je k našemu obrazu, ale vejít po jejich, porozumět jim, přivést jim křesťanství a slavení tajemství, takzvané napasovat na jejich kulturu a úroveň porozumění.³⁴ Můžeme říci, že úžasným výsledkem je, pokud jsou evangelizovaní obyvatelé schopni přijmout Krista a prožívat slavení liturgie způsobem jim vlastním a blízkým bez toho, aby ztratili sami sebe a dokázali dále rozumět svým emocím, které v nich slavení tajemství a radost z něj přináší a dále je tak reflektovat a kultivovat ve svém životě. Zabýváme-li se emocemi lidí v různých kulturách a jejich prožíváním, musíme nahlédnout do základního rámce emocí. Základní emoce jsou vrozené a měly by být nezávislé na kultuře. Rozdílné projevy emocí můžeme spatřovat na základě premisy, že existují emoce, které jsou kulturně žádoucí a které nejsou žádoucí. Žádoucí emoce upevňují kulturní model, následně utvářejí normy emočních projevů, které se tvoří v průběhu socializace člověka.³⁵

³³ Srov. BUGEL, Walerian. *Anafora jako teologický text: vybrané otázky na příkladu pokoncilních eucharistických modliteb římské liturgie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015. ISBN 978-80-7465-191-5. s. 205-211

³⁴ Srov. KIECHLE, Stefan. *Jezuité*. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-3913-7. s. 25-28

³⁵ Srov. ČENĚK, Jirí, Josef SMOLÍK a Zdeňka VYKOUKALOVÁ. *Interkulturní psychologie: vybrané kapitoly*. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5414-7. s. 190-195

3. Liturgie po Druhém vatikánském koncilu

4. prosince 1963 byla schválena konstituce *Sacrosanctum concilium* - O posvátné liturgii. Otázkou liturgie a naléhavou potřebou její reformy se nesla značná část prostoru koncilu. Důležitost neustále kultivovat a rozvíjet křesťanský život věřících, zareagovat na dění a potřeby doby, úzce souvisí s liturgií a jejím rozvojem a obnovou. Po hrůzách, které sebou přinesly světové války a nástupy nových ideologií, se liturgický život musel nutně přizpůsobit novým potřebám věřících. Již Pius XII. započal například pozvolné integrace národních jazyků, večerní mše a mnoho dalších reforem.³⁶ Liturgie uvádí věřící do tajemství a vede je k tomu, aby svým životem svědčili o Ježíši Kristu. Z naléhavosti, kterou přinesly situace a dění kolem nás s velmi značným významem, který pro věřící nese slavení liturgie, se liturgie stala důležitým tématem koncilu.³⁷

Liturgická reforma chtěla zjednodušit liturgii a tak ji více přiblížit lidu, aby pro ně byla srozumitelnější. Snahou bylo ukázat liturgii v její prosté kráse, kterou do té doby nebylo téměř možné vidět, prožít a uvědomit si její důležitost a význam. Jedním z bodů reformy byla změna jazyka při slavení liturgie. Latina byla velmi hájena, byla vnímána jako jazyk, který všechny sjednocuje, nikoho neznevýhodňuje či naopak, je středem a rychle a snadněji je možné pracovat s původními dokumenty a sděleními magisteria. Mezi další nejdůležitější témata, která byla velmi často zmiňována a diskutována, patřilo přijímání podobojí, koncelebrace kněží, ekumenismus, inkulturace, život církve.³⁸

„Liturgie je vrchol, k němuž směřuje činnost církve, a zároveň zdroj, z něhož vyvěrá veškerá její síla.“³⁹ Klíčová definice koncilní konstituce zcela proměňuje pohled

³⁶Srov. PETRÁČEK, Tomáš. *Církev, tradice, reforma: odkaz Druhého vatikánského koncilu*. V Praze: Vyšehrad, 2016. Teologie (Vyšehrad). ISBN 978-80-7429-643-7. s. 115-117

³⁷ Srov. *Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. ISBN 80-7192-467-9. s. 127-134

³⁸Srov. KOPEČEK, Pavel. *Liturgické hnutí v českých zemích a pokoncilní reforma*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2016. ISBN 978-80-7325-419-3. s. 174-194

³⁹ *Sacrosanctum concilium*. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07].

Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

na liturgii, ustupuje od pouhého ritualistického prožívání ve prospěch zapojení společnosti, znovu klade do popředí i tzv. liturgickou spiritualitu.

Je více než jasné, že významně proměněná liturgie měla zásadní dopad na věřící, na jejich porozumění liturgii, jejich život a prožívání slavné liturgie. S uvědoměním významu vizualizace a smyslového prožívání člověka, nonverbální komunikaci, bylo zřejmé, že právě změna pozorovatelných prvků liturgie ukazuje, k jak zásadním změnám v církvi dochází. Liturgická reforma navazuje na Druhý vatikánský koncil. Paradoxně se navýšil význam role duchovního, který slouží mši svatou. Nově byla sloužena bohoslužba čelem k lidu. Věřící konečně mohli vidět, co se děje u oltáře, byli snáze vtaženi do dění a mohli tak lépe porozumět a zažívat bohoslužbu. Významně působí na věřící výraz v obličeji duchovního, jakým způsobem slavení tajemství prožívá, jeho postoje a gesta. Je jasné, že člověk, který poznává nové, je často jako malé dítě, které sleduje, co se kolem něj odehrává, jak se duchovní a lidé kolem něj tváří, co dělají. Dává si otázky a hledá na ně odpovědi, snaží se více porozumět liturgii v rozumové rovině, ale také ve svém vnitřním světě. Identifikuje se, pro něj s novým děním, poznává v sobě prožívání, emoce, reakce na nové podněty, které přináší nová podoba liturgie. Prožitky postupně věřící reflektuje a zasazuje do svého vzniklého rámce, konfrontuje se se svou vírou, kterou měl do této chvíle pro sebe uchopenou, a jako takové ji rozuměl. Emoce, s kterými se nyní potýká a poznává, je vedou obvykle k hlubšímu rozvažování, kontemplaci, zvyšujícímu se povědomí o tom, co se během bohoslužby děje a o liturgii samotné.⁴⁰ Můžeme hovořit i o zvyšující se eucharistické úctě. Jasným faktem je, že se zjednodušením liturgie a s její větší srozumitelností se objevuje větší touha po porozumění, poznání, touha více patřit Kristu a možnost určitým způsobem se podílet na božím království či službě.⁴¹

Reforma umožnila při mši svaté, udílení svátostí, při obřadech užívat národní jazyk. Byl snížen počet modliteb, které kněz pronášel a lid jim nerozuměl a postupně docházelo k zjednodušení obřadů, které musely být upraveny možnostem porozumění

⁴⁰Srov. DUŠEK, Karel a VEČEŘOVÁ-PROCHÁZKOVÁ, Alena. *Diagnostika a terapie duševních poruch*. 2., přepracované vydání. Praha: Grada Publishing, 2015. 646 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-4826-9., str. 50-65

⁴¹Srov. MARTINEK, Radek. Vytěsněno z paměti: Hra na mši aneb dětské hračky s církevní tematikou z přelomu 19. a 20. století, in: *Textil v muzeu / Dětský textil a textilní hračka*. Sborník Technického muzea v Brně, Brno 2012, s. 17–22.

lidu. Byla snaha změnit řád tak, aby lépe ukázal smysl a vzájemné propojení vlastních částí a věřící se tak mohli aktivně účastnit.⁴²

Proměna liturgie se dotkla také její krásy a kulturního dědictví - pokladů v oblasti umění a hudby. Koncil přinesl určité změny formy projevů liturgického umění. Nelze tedy říct, že by v této oblasti mohli umělci projevovat vlastní vůli, ale musí reflektovat biblický základ a směřování církve. Církev ve své hluboké moudrosti si je vědoma rizika, které se objevuje z touhy věřících a lásky k Bohu, ji plně projevit například v umění, hudbě a dalších oblastech. Snahou je, aby umění sloužilo s úctou a vážností obřadům. V oblasti hudby se věnovala neúnavná práce pozdvižení důležitosti zpěvů, které pomáhají věřícím k jejich aktivní účasti.⁴³

Při prostudování jednotlivých změn, které sebou nese liturgická reforma, můžeme říci, že všechny její jednotlivosti vedou k společnému bodu, kterým je důležitost společenství a aktivní účast věřících.

3.1.Liturgické úkony

Nemůžeme zmínit všechny liturgické úkony, zmiňme aspoň ty nejdůležitější – stěžejní pro vnímání bohoslužby. V liturgii hovoří celé tělo, jehož řeč má významný psychologický vliv na člověka. Každý pohyb, pohled, výraz ve tváři spojený se slovem v každém člověku navozuje jiné vnitřní obrazy. Církev je jednota, jedno společenství, jedno tělo, proto jsou úkony jejím vnějším projevem a týkají se všech jeho částí a taktéž mají na všechny jeho části dopad. Nejedná se proto o pouze osobní úkony.⁴⁴ Nejen slovy ale i postoji a gesty vyjadřujeme náš vztah s Bohem, a také proto má každý úkon v liturgii svůj význam. „*Kristus je stále přítomen ve své církvi, především v liturgických úkonech.*“⁴⁵

V prvním okamžiku můžeme uvažovat o úkonech kněžích, nicméně hovoříme-li o liturgických úkonech a aktivní účasti věřících nutně se úkony týkají i nás samotných. Každý pohyb, gesto, které člověk udělá, sebou nese sdělení. Pro vnitřní svět člověka to

⁴² Srov.POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s. 430-435

⁴³ Srov.POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s. 454-458

⁴⁴ Srov.POLC. Posvátná liturgie, Řím: Křesťanská akademie, 1981, s. 424

⁴⁵ Srov. Sacrosanctum concilium. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

znamená, že se v něm začne odehrávat určitý vnitřní proces. Stylizuje se do nějakého postoje a ten proměňuje jeho prožívání, zakouší novou zkušenost, nové uvědomění. Pro okolní svět vysílá informaci o jeho nastavení, náladě, pocitech, postoji k danému dění či společenství.⁴⁶

Po vstupu do kostela věřící učiní znamení kříže. Znamení zmrtevýchvstalého Krista a symbol tajemství kříže, kterým si tak připomínáme, kým pro Boha jsme a co pro nás učinil. Otevírá naše srdce Nejsvětější Trojici.⁴⁷ Gesto kříže v člověku vyvolává pocit pokory, uvědomění malosti sebe samého v kontextu s tím, co ho přesahuje. Vzhledem k principu asociace se v každém člověku začnou objevovat jeho vlastní obrazy z jeho životních příběhů, jeho životní kříže. Připodobňuje své prožívání, v rozjímání, událostem kříže.⁴⁸ Ať chceme nebo nechceme, vždy se v každém z nás rozezná nějaká struna při působení určitého vjemu a připomene nám své prožitky, které opět na chvíli pocítíme. Ve vzpomínce, v souvislosti s určitým podnětem, může následně dojít k hlubšímu uvědomění o sobě samém nebo k prohloubení poznání v oblasti víry.⁴⁹

Poklekáme a v tom okamžiku se sklání před Kristem i naše srdce. Vyjadřujeme úctu, velkou víru. Mohli bychom říci, že toto gesto je možné vnímat jako akt vyznání víry. Člověk se již vnitřně otevírá Trojici, kdesi uvnitř pocítuje velikost tajemství, kterého je součástí a vnitřně se již připravuje na přicházející události slavení mše svaté.⁵⁰ Pravděpodobně se již objevuje v člověku touha a těšení se na setkání s Bohem při slavení liturgie. Těší se na setkání s někým, kdo ho miluje a stojí při něm a neopouští ho, je milující a vlídný. K němuž se v lásce utíká, na nějž se s absolutní důvěrou obrací. Podobně jako na nejbližšího člověka v našem životě, ale ani to se ve své hlubině nemusí rovnat takto intimnímu vztahu důvěry.⁵¹

⁴⁶ Srov. MATOUŠKOVÁ, Ingrid. *Aplikovaná forenzní psychologie*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4580-0. s. 125-135

⁴⁷ Srov. DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil: Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3. s. 10

⁴⁸ Srov. SMITH, Edward E. a Stephen Michael KOSSLYN. *Cognitive psychology: mind and brain*. Upper Saddle River, N. J.: Pearson/Prentice Hall, c2007. ISBN 978-0131825086. s. 98-210

⁴⁹ Srov. PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. Vyd. 1. [brož.]. Praha: Academia, 2005. 472 s. ISBN 80-200-1387-3

⁵⁰ Srov. DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil: Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3. s. 22

⁵¹ Srov. Katechismus. Karmelitánské nakladatelství [online]. [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: http://www.katechismus.cz/paragraf.php?sel_paragraf=220

Klečení je vnějším projevem vnitřního prožívání člověka. Může být výrazem rezignace, došlých sil, vyčerpání nebo odevzdanosti zalité strachem. Na druhou stranu může člověk vyjadřovat tíži výčitek, bolesti, strach z trestu nebo se může cítit tak, že je trestán. Také však může vyjadřovat odevzdanost v pozitivním smyslu, plné důvěry, úlevy. Ve chvíli, kdy věřící při mši klečí, uvědomuje si hříchy a projevuje touhu být v souladu s Kristem. Zpytuje svědomí, probíhá v něm vnitřní komunikace, prosby, díky. Předkládá vše ze svého srdce a duše, co chce s Bohem sdílet.⁵²

V liturgii se setkáváme s řadou dalších postojů a gest. V gestech a postojích je Kristova přítomnost ve světě. Jsou výrazem duše. Uvědomělé konání může být cestou k prohloubení duchovního života.⁵³

3.2. Aktivní účast věřících na slavení liturgie

Aktivní účastí věřících - *participatio actuosa* - můžeme rozumět přímé zapojení všech věřících osob do liturgických oslav. O významu aktivní účasti věřících se zmiňoval již Pius X. († 1914) a nyní je přímo vyžadována církví.⁵⁴

Nejedná se jen pouze o niterné prožívání, ale již je vyžadováno podílení se na slavení liturgie, které je projevováno navenek. Základem je vnitřní pochopení, které vyústí v aktivní činnost. Každý nemá dělat vše, ale jen to, co vychází z jeho funkce a povinnosti. Proto je upřednostňováno slavení ve společenství. Aktivní účastí se rozumí aklamace, odpovědi, zpěvy, gesta, postoje a další činná účast.⁵⁵ Tímto jednáním dosahujeme prohlubování emočních prožitků věřících. Každá aktivita zušlechťuje člověka o to více, pokud je zaměřena vůči jiným lidem. Ve chvíli, kdy se člověk začne zaměřovat na druhé a ve společenství na tzv. my a ne jen na sebe, může dojít k postupné proměně osobnosti. Setkání s jinými lidmi v nás probouzí někdy ještě nepoznané emoce, které nám mohou umožnit zakoušení hlubšího prožívání. V gestech se dotýkáme otázky projevování úcty, která je viditelným gestem pokleknutí, aktem vyznáním víry, nicméně

⁵² Srov. GUARDINI, Romano. *O posvátných znameních*. Kostel Vydří, 1992. s. 15-21

⁵³ Srov. Gesta víry a zbožnosti. Informace královéhradecké diecéze [online]. 1. Hradec Králové: Biskupství královéhradecké, 2014, s. 6-7 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: http://www.bihk.cz/repository/files/_ke-stazeni/IC/ikd-2014/ikd-1-2014-web.pdf

⁵⁴ Srov. PETRÁČEK, Tomáš. *Církev, tradice, reforma: odkaz Druhého vatikánského koncilu*. V Praze: Vyšehrad, 2016. Teologie (Vyšehrad). ISBN 978-80-7429-643-7. s. 117

⁵⁵ Srov. Sacrosanctum concilium. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

další formou vyjádřením úcty, které tak často nevěnuje pozornost nebo lépe řečeno důležitost je přístup ke kněžím a ke společenství. Dříve byla dávána důležitost pouze vztahu Bůh a člověk. Po koncilní liturgie dodává, že důležitý je také vztah člověka s člověkem.⁵⁶ Důsledkem je tedy fakt, že se všichni věřící podílejí na rozklíčování tajemství víry a nestojí jen stranou jako diváci. V podstatě lze hovořit o tom, že církve jako taková přestala být od Druhého vatikánského koncilu jakousi formou divadelní hry, kdy farář byl herec a ostatní pouhými diváky. Lid se tedy podílí svou různorodou činností na liturgické oslavě a prohlubuje tak svůj emoční prožitek.⁵⁷ Věřícím tím, že jsou pokřtěni, náleží právo i povinnost slavit liturgii. Z činností můžeme vyzdvihnout čtení z písma, zpěv, přímlyvy, ministrování, lektorská činnost, katecheze na dětských mších a v neposlední řadě přinesení obětních darů. Každý křesťan, nejen ti, co slouží, jsou nositelem liturgie.⁵⁸

Samotné čtení písma je asi nejhlubším emočním prožitkem vůbec. Jako takové je do značné míry vnímáno i jako sebevzdělávání se, což je taktéž cílem z usnesení koncilu. Čtenář jako takový, získává všeobecný přehled o písmu svatém a následně je jej schopen prezentovat dále. Vlivem toho je tedy věřící schopen argumentovat nevěřícímu svým správným postojem a následně získává i vyšší potenciál při evangelizaci. Ostatně čtení jako takové je velice zajímavým prvkem. V tomto případě se nejedná pouze o samostatné čtení, ale o zapojení všech ostatních.⁵⁹ Osoba, která čte, se nejprve domluví s knězem na tom, co bude číst a tedy čím se bude přímo podílet na Bohoslužbě. Po dokončení této činnosti následuje promluvení k ostatním a lidé odpoví. Následuje pokračování bohoslužby a to činností, kterou nazveme výklad od kněze. Výklad probíhá formou zapojením posluchačů do té míry, že jsou jistým způsobem donuceni se nad textem zamyslet, vyložit si jej. Kněz ovšem v této fázi může použít i výkladu na příkladech, které jsou posluchači lépe hmatatelné a tím pádem dojde k lepšímu pochopení faktů a spojení souvislostí. Naslouchání je základním postojem člověka, ve kterém může nacházet své

⁵⁶ Srov. RICHTER, Klemens. *Liturgie a život: smysl liturgie, mše, církevní svátky, svátostná znamení*. Vyd. 2., rozš. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-70-21-575-5. s. 36

⁵⁷ Srov. MARTINEK, Radek. Vytěsněno z paměti: Hra na mši aneb dětské hračky s církevní tematikou z přelomu 19. a 20. století, in: *Textil v muzeu / Dětský textil a textilní hračka*. Sborník Technického muzea v Brně, Brno 2012, s. 17–22.

⁵⁸ Srov. RICHTER, Klemens. *Liturgie a život: smysl liturgie, mše, církevní svátky, svátostná znamení*. Vyd. 2., rozš. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-70-21-575-5. s. 31-34

⁵⁹ Srov. DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil: Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3 s. 32-36

povolání.⁶⁰ Můžeme tedy prohlásit, že při čtení zapojujeme téměř všechny důležité aspekty - zrak, sluch, myšlení a řeč.⁶¹

Svým jednáním věřící částečně mohou ovlivňovat společenství a jeho dynamiku. Směřujeme k důležitosti a významu společenství. Každá skupina nebo společenství má svou dynamiku, kterou ovlivňuje dění ve skupině, jednání a prožívání jednotlivých členů. Vzájemné působení má vliv na následné fungování a směřování skupiny a postupně se vytvářející vztahy uvnitř ní.⁶² Ne každý člověk chce zpočátku navazovat vztahy, nicméně podvědomě na nás dění působí. Tím, že je člověk součástí společenství, stává se časem postupně součástí určitého vztahového rámce, ve kterém má následně své místo, svou roli a funkci.⁶³ Vlivy, které jsou všude kolem nás, mají zásadní dopad na vývoj člověka a na jeho emocionální prožívání. Člověk je tvor společenský, je pojem, který slyšíme, tuto skutečnost zakoušíme následně v konfrontaci našeho bytí v určité skupině, v různých fázích života. Člověk žije svůj život neustále ve společenství druhých.⁶⁴ Společenství dává zrcadlo člověku o tom, kdo je, jaký je, zda je přijímán. Ukazuje, jaké je jeho místo, jakou má důležitost ve skupině, jaký je jeho úkol nebo funkce. Člověk reflektuje sám sebe, svůj vnitřní svět na základě zkušeností s druhými a hledá své vnitřní pilíře jistot. Nachází odpověď na otázku kdo je a rozhoduje se, kým chce být, co je ochoten akceptovat a co již ne. Proto, aby skupina mohla fungovat a jedinec byl skupinou přijat, je zapotřebí obousměrné aktivity. Jako se vyvíjí jedinec, vyvíjí se i skupina. V životě procházíme různými vývojovými fázemi sami o sobě, také tak skupina má své vývojové stupně. Shodu můžeme nalézt například ve fázi autonomie, bouření, krize, důvěry, spolupráce.⁶⁵ Společenství žije a vyvíjí se tím, co do něj ze sebe vkládáme. Nemluvíme pouze o svém bytí, ale i o aktivním přispění vůči společnosti a pro druhé.

⁶⁰ Srov. DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil: Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3 . s 36-38

⁶¹ Srov. Irena Vaňková, Iva Nebeská, Lucie Saicová Římalová, Jasňa Šlédrová: *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky*, Karolinum, Praha, 2005, ISBN 80-246-0919-3. Kap. 3, Kapitoly o smyslech, str. 107–194

⁶² Srov. Janoušek, Jaromír. *Sociální psychologie*. Státní pedagogické nakladatelství, 1988, s. 100-106

⁶³ Srov. PAVLÍČKOVÁ, Helena. *Social psychology*. Issue 1st. Brno: Mendel University in Brno, 2013. ISBN 978-80-7375-819-6. s. 34-65

⁶⁴ Srov. Janoušek, Jaromír. *Sociální psychologie*. Státní pedagogické nakladatelství, 1988, s. 100-106

⁶⁵ Srov. VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan. *Sociální psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8. S. 326-328.

4. Liturgie v životě člověka

O aktivní účasti věřících nejen v liturgii, kostele, ale i mimo něj v běžném životě pojednává několik dokumentů, které se zabývají úlohou laiků v církvi. Dekret „*Apostolicam actuositatem*“ (1961) uvádí, že laici jsou povoláni k apoštolátu, tedy k šíření Kristova království. V církvi existují různé služby, ale jen jedno poslání. Laici plní svůj podíl na poslání Božího lidu například evangelizací a posvěcováním lidí. Jejich úkolem je mimo jiné podle svého nadání a vzdělání také bránit křesťanské zásady a jejich žití. Dále mají podporovat a rozvíjet sociální činnosti vedoucí k pomoci potřebným. Dekret zdůrazňuje důležitou roli žen a chce tak zvýšit jejich účast na apoštolátu církve. Laici mají svým vzděláním, schopnostmi a dovednostmi přispívat církvi v její správě, fungování, pastoraci, evangelizaci a vzdělávání. Laici by měli svědčit svým životem i v souvislosti s rodinným apoštolátem například v přijímání příchozích, péči o opuštěné děti, vedení škol a vzdělávání, pomoc s mládeží, ujímat se rodin a manželů v nouzi. Povinností laiků je se vzdělávat, aby své povolání k apoštolátu vykonávali v souladu s Kristovým posláním a učením církve. Hierarchie svěřuje laikům úkoly, které jsou v těsné spolupráci s kněžími například v oblasti křesťanské nauky, liturgických úkonech a v duchovní správě. V těchto případech jsou podřízeni vyššímu církevnímu vedení.⁶⁶

Současný pohled na službu laiků je dokládán například dokumenty *Laudato Si* (2015), *Octogesima Advenientes* (1971), *Christi fideles laici* (1988).

Christi fideles laici (1988) je posynodní apoštolský list Jana Pavla II. († 2005) O povolání a poslání laiků v církvi a ve světě. Na synodě se ukázalo, že Duch probouzí nové schopnosti a úkoly u laiků. Významným místem byla i účast žen na životě církve. Nicméně objevili se i dvě rizika pro službu laiků. Hlavní pokušení se objevuje v silném pohlcení službou církvi, zapomíná se na zodpovědnost vůči svému zaměstnání, práci ve společnosti, a v dalších oblastech důležitých pro společnost a život člověka. Dokument uvádí, že všichni musíme být aktivní. Pokud člověk nevyvíjí žádnou aktivitu, nepřináší nic do společenství, jak se může dál skupina vyvíjet? Pasivita člověka zabíjí stejně jako jeho nastavení na neustálé braní. Čekat až za člověka udělá něco někdo jiný, znamená stagnaci a svým způsobem až formu parazitování. Důležité je lidem ukázat cestu, jak je možné žít ve společenství jinak. Otevřít oči lidem v zahleděnosti do jejich životních

⁶⁶ Srov. Dekret „*Apostolicam actuositatem*“ o apoštolátu laiků, Biskupství českobudějovické 1990, přetisk z dokumentů druhého vatikánského sněmu vydaných Křesťanskou akademií v Římě roku 1983

příběhů a probudit je do života vůči světu a společenství. Stagnací se společenství může otupovat a postupně vnitřně rozpadat. Laici mají nezastupitelné místo, díky nim a skrze ně je církev přítomna všude ve světě. Jsou dělníky na vinici, ale jsou i její částí. Povolání a úkol laiků je charakteristický, mají hledat Boží království při své práci a vše vést podle Boží vůle. Laici mají podíl na Kristově kněžském, prorockém a královském úřadu. Znamená to, že mají svědčit skutky svého života, evangelizovat, musí udržovat vztahy s ostatními lidmi a utvářet je, ne žít pouze duchovním životem a stranit se. V dokumentu je zmíněna zásadní důležitá činnost laiků při jejich službě v liturgii, lektorské činnosti, katechezi, v zakládání různých forem setkávání, kdy v nich mohou působit, řídit je. Neméně důležitou úlohou je apoštolská činnost a aktivita v rámci farnosti, vynaložení energii při službě věřícím i nevěřícím.⁶⁷

Papež František v dokumentu *Evangelii Gaudium* (2013) vyzývá k návratu spojení s Kristem, radosti ze zvěstování evangelia. Prosím, aby věřící, sloužící lid nezapomínal na evangelium, Písmo, modlitbu. Upozorňuje na rizika dnešní doby, které mohou ohrozit věřící, jako „žít bez života“, tedy věčná nespokojenost. K této nespokojenosti se můžeme propracovat zapomenutím na život s Kristem. František vede lid k misijní činnosti, evangelizaci. Vyzývá k vyjití vstříc světu a lidem, hledání míru, působení pokoje, tvoření nových vztahů, udržení morálních hodnot. V oblasti evangelizace se dokument zaměřuje na důležitost lidové zbožnosti, kterou je potřeba podporovat. Evangelizaci není možné provádět jen známými či ustálenými formami. Při evangelizaci je možné využít různých přístupů, důležité je milovat jeden druhého, přistupovat s láskou, milosrdenstvím a srozumitelným způsobem danému člověku, dané kultuře. To je úkol pro každého věřícího.⁶⁸

Sociální nauky církve *Octogesima Advenientes* (1971) zdůrazňuje, že laici musí při své službě jednat tak, aby dosáhli cíle a k tomu přizpůsobili své jednání. Musí se dále vzdělávat a řídit se sociálními naukami církve. Přisuzuje laikům úkol při zlepšování pozemského řádu věci řídit se autoritou, ale také smýšlením, mravy. Vyzdvihuje

⁶⁷Srov. *Christifideles laici*: posynodní apoštolský list Jana Pavla II. O povolání a poslání laiků v církvi a ve světě z 30. prosince 1988 [online]. 2. vyd. Praha: Zvon, 1996 [cit. 2017-11-07]. ISBN 80-711-3162-8. Dostupné z: <http://kebrle.cz/katdocs/ChristifidelesLaici.htm>

⁶⁸Srov. *Evangelii gaudium: Radost evangelia : apoštolská exhortace o hlásání evangelia v současném světě* [online]. Praha: Paulínky, 2014 [cit. 2017-11-07]. ISBN 978-80-7450-118-0. Dostupné z: <http://www.socialninauka.cz/files/files/Evangelii%20gaudium.pdf>

důležitost zpytování svědomí, zodpovědnost každého věřícího a pokoru, se kterou je potřeba přistupovat k službě.⁶⁹

Nakonec slavná encyklika *Laudato Si* (2015) papeže Františka v kapitole věnované radosti a pokoji dává důraz na střídmost a na schopnost těšit se málem. Člověk bývá neustále nespokojen s tím, co má a lpí naopak na věcech, které nemá. Darem jsme dostali život v přítomnosti. Můžeme tak říci, že požadavkem, který je na nás kladen je naučit se zastavit prožívat dar přítomnosti se vším, co nám přináší. Neméně důležité je cenit si toho, co člověk má a každého člověka, který je v našem životě. Uvědomit si, že k životu člověku stačí málo a život žít, ne ho přežívat. Takto člověk může mít více sil a energie, může zakoušet více vnitřní spokojenosti.⁷⁰

4.1. Význam společenství pro člověka

Člověk je součástí společnosti a společenství od nepaměti. Již ve Starém zákoně se můžeme dočíst o důležitosti společenství pro člověka „*Není dobré, aby člověk byl sám...*“ (Gn.2,18). Člověk má potřebu ze své podstaty někam patřit, být součástí nějakého společenství a být přijímán, z čehož vyplývá, že i sdílení pocitů, myšlenek, životních zkušeností je jedním ze základních potřeb člověka.⁷¹ Tento pocit může člověk zakoušet právě v určitém společenství, kde se setkává s lidmi, kteří mají podobné smýšlení, životní filosofii nebo stejné zájmy. Společenství zastává významné místo v každodenním životě člověka. Komunita vždy stavěla na schopnostech a dovednostech jednotlivců. Velmi zásadní význam má vliv vztahů v komunitě, a to jak jejich síť a provázanost, tak i jejich hloubka. Nepřízni osudu čelilo společenství vždy společně, stejně, jako spolu prožívali radostné chvíle. Pokud jednatelce zažíval nějaké problémy, těžké životní situace, bylo tady právě společenství, o které se mohl opřít a které tady pro něj bylo a bylo mu v jeho situaci nápomocno. Nastavení společnosti a jeho vnitřní fungování umožňovalo člověku ve světě přežít i v případě nepřízni osudu.⁷² Komunita věřících mezi sebou vytváří určité vazby. Díky společnému prožívání duchovního života, liturgie se vazby mohou

⁶⁹Srov. ADAMÍK, František. *Sociální učení církve papežské sociální encykliky* [online]. [cit. 2017-11-07]. Dostupné z: <http://farnost.podolak.cz/down/socialni-uceni-cirkve.pdf>

⁷⁰Srov. SVATÝ OTEC FRANTIŠEK. *Encyklika LAUDATO SI*. *Farnost Sušice* [online]. [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: <http://www.farnostsusice.cz/doc/encyklika-laudato-si.pdf?1442638547358>

⁷¹Srov. FROMM, Erich. *Umění milovat*. Přeložil Jan VINAŘ. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8. s. 52-85

⁷²Srov. BAŠTECKÁ, Bohumila. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4195-6. s. 273-280

upevňovat a utvářet tak jiný pohled na sebe navzájem. Ve společenství jsou lidé ochotni si vzájemně pomoci, být tu pro druhého v případě nouze, ale také se společně radovat a prožívat tak více slavení liturgie.

V nejranější fázi člověka má zásadní vliv na formování osobnosti první společenství, ve kterém se nacházíme, a tím je rodina. V pozdějších letech jsou to naši přátelé, se kterými sdílíme a prožíváme společné zážitky. Vliv, který na nás má prostředí, ve kterém žijeme a lidé se kterými se sdílíme, má zásadní význam na utváření našich názorů, postojů a hodnot.⁷³ Ve chvíli, kdy se člověk nemá o co v životě opřít, je takzvaně bezprizorní. V životě trpí nejistotou, frustrací, úzkostí, hledá místo opory nebo místo bezpečí. Takovým místem mohou být například drogové party nebo i politické strany, které nabízí člověku zajištění jeho potřeb, a poskytují mu pocit bezpečí.⁷⁴ Příkladem takového společenství může být například NSDAP, v jejímž programu Hitler sliboval cokoli, ale hlavně práci, pocit jistoty a bezpečí jen proto, aby získal hlasy a přízeň lidu.⁷⁵ Tady již můžeme vidět, jak je možné snadno ovlivnit člověka, který touží po naplnění svých bytostných potřeb a nemá se o co v životě opřít. Ať už se jedná o skupinu, o sebe nebo o víru v Boha.⁷⁶ V tomto kontextu je víc než zřejmé, že je potřeba zaměřit se na hledání odpovědi o tom, kdo jsem. Především však o důležitosti a významu společenství pro sebe a naši roli v dané komunitě.⁷⁷ Protikladem k NSDAP může být právě liturgie. Společné prožívání pozitivních emocí člověka rozvíjí přijímání druhých, láska k bližnímu. Ve společenství při liturgii člověk poznává i sám sebe. Není tady prostor pro manipulaci ani tvoření závislostí. V každém z lidí vyvolávají určité podněty rozdílné prožitky a člověk tak může zjistit o sobě nové informace a prožít tak novou zkušenost. Svoboda je to, s čím člověk disponuje. Má právo svobodně se rozhodnout, zda chce prožívat liturgii, být součástí společenství nebo ne. Může se rozhodnout, zda chce jít světu a vůči lidem s přijetím a láskou anebo naopak.

⁷³ Srov. VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie: dětství a dospívání*. Vyd. 2., dopl. a přeprac. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 978-80-246-2153-1. s. 12-22

⁷⁴ Srov. VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan. *Sociální psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8. S. 280-320.

⁷⁵ Srov. SCHRAMM, Percy Ernst, DETWILER, Donald S., ed. *Hitler: člověk a vojevůdce*. Přeložil Michal KLIMEŠ. Praha: Deus, 2003. ISBN 80-86215-43-1. s. 75-90

⁷⁶ Srov. BECK, Gloria. *Zakázaná rétorika: 30 manipulativních technik*. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1743-2. 15-25

⁷⁷ Srov. ROGERS, Carl Ransom. *Způsob bytí: klíčová témata humanistické psychologie z pohledu jejího zakladatele*. Přeložil Jiří KREJČÍ. Praha: Portál, 2014. Klasická díla psychologie. ISBN 978-80-262-0597-5. s.

4.2. Liturgie jako součást všedního života člověka

Liturgii neprožíváme jen při bohoslužbě, provází život člověka v různých životních a vývojových etapách. Prvním významným nesmazatelným znamením je křest nesoucí význam přijetí Krista do našeho života, ochotou ho následovat a vyznáním víry. Po něm následuje svátost biřmování doprovázená slovy: „...přijmi pečeť Ducha svatého...“. Bůh, který nás provází životem, dává nám touhu jít určitým směrem a dává se nám poznat, respektuje naši svobodnou vůli⁷⁸. Podle našich dalších kroků a rozhodnutí, která činíme v životě, se odvíjí také další svátost, kterou můžeme přijmout a v této chvíli se jedná o cestu manželství nebo kněžství. Liturgie je provázena určitými rituály pro udělení příslušné svátosti, které uvádí člověka do vnitřní komunikace s Bohem a sebou samým a niterného, hlubokého prožívání doprovázený nezapomenutelným prožitkem a zážitkem nejen hloubkou obsahu ale také svou jedinečností a krásou. V určitých životních situacích nebo obdobích nám může být udělena také svátost nemocných. Nemoc můžeme vnímat jako cestu vykoupění, na které se stáváme podobnými Kristu a jeho utrpení.⁷⁹

S emotivním prožíváním člověka i tzv. liturgický rok, který během ročního sledu umožňuje člověku prožívání pozitivních emocí (Vánoce, Velikonoce), stejně jako pozitivní odkazy na vědomí vlastní konečnosti, připomínky na smysl lidského života. Církevní kalendář se snaží předat a ukázat význam každého dne v duchovním životě člověka. Má poukazovat na důležitost přítomného okamžiku a jeho prožívání pro jejich jedinečnost a neopakovatelnost. V tomto kontextu však do těchto dní vložil starost o svaté věci, které nepomíjejí. Takto nastavený cyklus tvoří rytmus života křesťanů. Ukazuje se nám v čase, kdo jsme a kým jsme. Připomínané dny, týdny, spojené s významnými slavnostmi vedou věřící k rozjímání nad konkrétními událostmi, které se postupně propojují s prožíváním člověka, jeho laděním a životem vůbec. Díky těmto vnitřním procesům, může člověk dojít k lepšímu poznání sebe sama, hlubšímu uvědomění o sobě a svém životě.⁸⁰ V duchovní rovině se může přiblížit porozumění tajemství, prohloubit

⁷⁸ Srov. BRICHČÍN, Milan. *Vůle a sebekontrola: teorie, metody, experimenty*. Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-753-4. s.420-450.

⁷⁹ Srov. HAHN, Scott. *Znamení život*. Bratislava: Redemptoristi-Slovo medzi nami, 2010. ISBN 978-80-89342-13-6. s. 133-160

⁸⁰ Srov. KUNEŠ, David. *Sebepoznání*. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-541-7. s. 80-120

svou víru a jistě se otevře mnoho dalších otázek a touha k hledání odpovědí.⁸¹ V rychlém sledu opakuje liturgický rok i křesťanský týden (středa a pátek jako kající dny, neděle jako Velikonoce, rozměr stálého rozpomínání se, znovuprožívání).

V průběhu každého dne věřící mohou rozjímat v modlitbě a na chvíli se tak zastavit a věnovat drahocenný čas sobě a Bohu. Den začíná ranní modlitbou, v které můžeme celý den obětovat a následovat tak Krista. „*Bez přestání se modlete.*“ (1Sol 5,17) pro naplnění tohoto úkolu se dříve modlili žalmy, krátké, takzvané střelné modlitby, které povzbuzují mysl člověka a pomáhají například proti pokušením. V dnešní době není nutné modlit se přímo žalmy, ale stačí jakákoliv krátká modlitba i se svými vlastními slovy, aby naše mysl i srdce nezapomínali na Stvořitele a jeho stvoření a chválili ho. Stolování bylo oslavou stvoření. Poděkování za to, že máme co jíst. Modlitba před jídlem a po jídle dává tomuto okamžiku zvláštní význam, důležitost a důstojnost. Neméně důležitým prvkem je význam a důležitost společenství, ve kterém se sdílíme při společné stolování.⁸²

Večerní zpytování svědomí je zvláštním a důležitým okamžikem dne. Zamýšlíme se a rozjímáme nad situacemi, které nás celý den provázely a setkáními, která nás ovlivnila. Pozvolným procházením těchto obrazů postupujeme k našim činům, které v nás vyvolávají určité emoce, a díky tomu některé situace emočně prožíváme znovu. Můžeme tak dojít k uvědomění co se nám povedlo a co se nám nepovedlo, tedy jak bychom se zachovali příště v podobné situaci. Dostává se nám tak neocenitelné příležitosti poznat více sami sebe, tedy toho co v životě chceme, poznat případně chyby, které opakujeme. Riziko, které se objevuje, je že se naše pozornost může zaměřit pouze nebo zejména na negativa. Co se nám za den nepovedlo, kde jsme udělali chybu, nebo jsme byli nedostateční. Takový to obraz o nás samých je spojen s výchovou a často i s nastavením společnosti, která často nepřijímá chyby a vytváří tlak na jedince, aby byl téměř dokonalý ve všem, co dělá a aby tak obstál⁸³. Vzniklý stres vyvolává u jedince následně značné obavy o sobě samém, jeho hodnotě spojené s nejistotou či úzkostí. Tento pocit a vnímání sebe sama se následně může odrážet i ve vnímání Boha a vztahu k němu. Důležitým úkolem je zaměřit se na pozitiva, která jsme za den zažili nebo udělali a vnímat pozitivní

⁸¹ Srov. HAHN, Scott. *Znamení život.* Bratislava: Redemptoristi-Slovo mezi nami, 2010. ISBN 978-80-89342-13-6. s. 55-70

⁸² Srov. HAHN, Scott. *Znamení život.* Bratislava: Redemptoristi-Slovo mezi nami, 2010. ISBN 978-80-89342-13-6. s. 70-110

⁸³ Srov. JEDLIČKA, Richard. *Psychický vývoj dítěte a výchova: jak porozumět socializačním obtížím.* Praha: Grada, 2017. Psyché (Grada). ISBN 978-80-271-00-96-5. s. 7-105

emoce a dovolit si je prožít a uvědomit. Problém při zpytování svědomí je také roztěkaná pozornost, kterou je potřeba zklidnit.⁸⁴ V liturgii můžeme vnímat značný vliv na člověka díky všem podnětům, kterými na něj působí a vede ho tak k sebepoznání, sebereflexi. Tím působí na osobnostní růst člověka. Můžeme hovořit o terapeutickém vlivu liturgie na osobnost jedince.

⁸⁴ Srov. ŠPIDLÍK, Tomáš. *Vnitřně zakoušet: eseje pro duchovní cvičení*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2009. ISBN 978-80-7412-028-2. s. 80-86

5. Terapie

Křesťanská liturgie zcela intuitivně pracuje se stejnými prostředky, jako mnoho ze současných psychologických směrů. Pracuje s prožíváním a imaginací klienta, které se využívá při duchovním doprovázení věřících.

V psychoterapii se nejčastěji využívají například rozhovory, mezilidský vztah a emoční uvolnění. Terapeutický přístup působí na prožívání člověka a následně se tak ovlivňuje jeho myšlení, chování⁸⁵. Existuje celá řada psychoterapeutických přístupů, které se uplatňují podle potřeb člověka. Pro bližší porozumění souvislosti s terapeutickým významem liturgie se pokusíme o krátký exkurz do vybraných psychoterapeutických směrů.

Jedním z vybraných směrů je kognitivně-behaviorální terapie. Kognitivní přístup se považuje za významný proud současné kognitivně-behaviorální terapie. Behaviorálních metody jsou nápomocny k podrobnějšímu analyzování problému a případnému přehodnocení poznávacích faktorů. Kognitivní terapie pracuje s předpokladem, že poznávací procesy mají stěžejní vliv na emoce a chování člověka. Podněty, které působí na člověka, v něm vyvolávají určité prožívání, poznání a následně chování. Pomocí kognitivně-behaviorálního přístupu člověk rozpoznává svoje reálné a nereálné představy a pocity. Postupnou praxí, tím, že čelí obávaným situacím, získává opačnou zkušenost, která vede ke změně postojů, myšlení, emočního prožívání určitých situací.⁸⁶

Mezi významné směry terapie se řadí psychoanalýza. Sigmund Freud (1856-1939) je zakladatel psychoanalýzy, která dává značnou roli pudům. Psychoanalýza pracuje se skrytými procesy, které probíhají v podvědomí, předvědomí nebo nevědomí. Jednoduše řečeno, naše vnitřní procesy ovlivňují naše jednání a chování, aniž bychom si to často uvědomovali. V liturgii často prožíváme nějaké emoce, které v nás aktivují vnitřní dění, kterého si nejsme vědomi. Freud připodobňuje psychoanalýzu k oblasti sochařství, kdy se postupně propracovává umělec ke skrytému jádru. Naproti tomu například sugesci apod. na rozdíl od psychoanalýzy něco přidávají. Sugesci apod. je

⁸⁵ GILLERNOVÁ, Ilona a kol. *Slovník základních pojmů z psychologie*. Vyd. 1. Praha: Fortuna, 2000. 79 s. ISBN 80-7168-683-2., str. 51

⁸⁶ KULIŠŤÁK, Petr a kol. *Klinická neuropsychologie v praxi*. Vydání první. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. 902 stran, 12 nečíslovaných stran obrazových příloh. ISBN 978-80-246-3068-7, str. 664

možné připodobnit k malířství, kdy se původní bílá plocha plátna stává postupně barevnou⁸⁷.

Významným přínosem v oblasti terapie je přístup Carla Gustava Junga (1875-1961). Zabýval se určením typologie osobnosti, a to na základě kombinace pojmů extroverze a introverze s přihlédnutím k psychické vybavenosti člověka - můžeme zmínit vnímání, myšlení, intuice. Rovněž se věnoval originálnímu pojetí struktury osobnosti tzv. archetypu osobnosti, který můžeme chápat jako určitý vzor ovlivňující naše jednání a prožívání, mezi ně patří stíny, anima, animus, persona, self, aj. Oproti Sigmundu Freudovi vnímá Jung nevědomí tak, že je rozčleněno na kolektivní a individuální. Vývoj a rozvoj člověka je podle něj do značné míry určován motivací zrát, rozvíjet se a zlepšovat se.⁸⁸ Přínos archetypů by mohl být doceněn v duchovním doprovázení vzhledem k tomu, že v křesťanství se setkáváme s řadou určitých archetypů, které můžeme vnímat ať v osobě Ježíše Krista nebo ve světcích.

Pro liturgii a následnou práci s jejím prožíváním by mohl být pravděpodobně bližší a srozumitelnější přístup Gestalt terapie. Zakládá se na aktuálním prožívání, důležité je uvědomování si pocitů a jejich důkladné prožívání. Zaměřuje se na situaci, která právě probíhá (tzv. situace teď a tady). V tomto přístupu se průvodce snaží porozumět potížím a východiskem je nalezení způsobu, jakým člověk může dělat věci jinak, a pochopení toho, co mu v tom brání. Pomocí dialogu a terapeutického vztahu se postupně dochází k uvědomění potřeb a prožitků člověka. Podstatou Gestalt terapie tedy je vztah já-ty v situaci tady a teď⁸⁹.

Závěrem exkurzu je více než důležité zmínit představitele humanistického přístupu Carla Rogerse, který se zaměřuje na člověka a který nacházíme také v křesťanství. Základním východiskem jeho přístupu je pochopení neefektivnosti poučování a přesvědčování z role experta a značného zaměření se na minulost. Soustřeďuje se tak na reflexi terapeutické práce a snaze vnímat jinak klienta a jeho problémy. Na podkladě všech svých praktických poznatků zdůrazňoval důležitost

⁸⁷ VYMĚTAL, Jan a kol. *Obecná psychoterapie*. 2., rozš. a přeprac. vyd. Praha: Grada, 2004. 339 s. Psyché. ISBN 80-247-0723-3., str. 65

⁸⁸ DUŠEK, Karel a VEČEŘOVÁ-PROCHÁZKOVÁ, Alena. *Diagnostika a terapie duševních poruch*. 2., přepracované vydání. Praha: Grada Publishing, 2015. 646 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-4826-9., str. 352

⁸⁹ GRAMBAL, Aleš, PRAŠKO, Ján a KASALOVÁ, Petra. *Hraniční porucha osobnosti a její léčba*. Vydání 1. Praha: Grada Publishing, 2017. 288 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-5796-4., str. 161

nedirektivních myšlenek a dále důležitost vztahu mezi terapeutem a klientem. Pravděpodobně léčivým prvkem je vztah, přijetí klienta a autenticita terapeuta⁹⁰.

5.1. Osobnost člověka

Konstituce *Sacrosanctum Concilium* zdůrazňuje také aktivní účast věřících, důležitost společenství a zaměření se na prožívání člověka. Komunita, ve které člověk žije, je pravděpodobně také odrazem osobností jednotlivců, kteří ji tvoří. Jakým způsobem bude člověk prožívat slavení liturgie, jak bude vnímat jednotlivé podněty, které na něj mohou působit, určují do značné míry jeho zkušenosti a prožitky z jeho života, ale zásadně také jeho osobnost. Již v období antiky se objevují první snahy popsat, co je osobnost člověka se vším, co k ní náleží. Dnes již existuje několik přístupů, které se zabývají zmíněnou oblastí. Popsat osobnost člověka, znamená najít pojmenování všech typů vlastností, chování, prožívání odlišující jednoho člověka od druhého.⁹¹ V oblasti zabývající se osobností není možné najít jednoznačnou definici či přístup. Názory odborníků se mohou lišit v souvislosti s jejich zkušenostmi. Kate Atkinsonová popisuje osobnost jako soubor určitých jedinečných emocí, prožívání a vzorců myšlení. Jiní odborníci poukazují na to, že osobnost již determinují i vlastnosti, motivy, hodnoty v určitém uspořádání specifické pro každého člověka. Hlavními pojmy, které se objevují z různých definic, budou pravděpodobně odlišnost a stabilita. Odlišnost jako jedinečnost jednotlivých složek každého jedince a stabilita týkající se projevů v různých situacích. Všechny definice však nejsou plně platné. Pravděpodobně nejdůležitější je vědomí každého člověka o tom, kdo je a jeho vlastní sociální zkušenost. To potom viditelně sděluje subjektivní a sociální bytí.⁹²

Osobností člověka se zabývá psychologie osobnosti, která velmi úzce souvisí s ostatními obory, které se dotýkají osobnosti člověka, působí na ni, nahlíží na ni z jiného úhlu pohledu. Je to proto, že psychologie osobnosti se snaží popsat její celou strukturu, integritu, celistvost. Často zmiňovaný psychologický obor nelze jednoznačně definovat a izolovat od dalších oborů, které se zabývají jinými vlivy, které na nás působí. Na

⁹⁰ ŠIFFELOVÁ, Daniela. *Rogersovská psychoterapie pro 21. století: vybraná témata z historie a současnosti*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. 192 s. Psyché. ISBN 978-80-247-2938-1., str. 21

⁹¹ Srov. BLATNÝ, Marek. *Psychologie osobnosti: hlavní témata, současné přístupy*. Praha: Grada, 2010. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-3434-7. s. 40-46

⁹² Sorv. CAKIRPALOGLU, Panajotis. *Úvod do psychologie osobnosti*. Praha: Grada, 2012. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4033-1. s. 15-20

osobnost člověka a jeho prožívání má značný vliv motivace. Můžeme říci, že ovlivňuje, řídí a strukturuje prožívání a chování člověka. Na základě konfliktu motivů můžeme porozumět příběhu člověka. Působí na nás také prostředí, ve kterém se pohybujeme, a tady se nacházíme na parketě sociální psychologie. Struktura skupin, ve kterých žijeme, lidi které máme kolem sebe ať přátelé či nepřátelé na nás působí svými projevy, které nám dávají obraz o tom, kdo jsme. Ruku v ruce s vývojovou psychologií se od narození utváří náš duševní systém. Vývoj osobnosti potom souvisí se zvládnutím životních vývojových fází a situací. Sociálně-kognitivní psychologie zásadně ovlivnila pohled na vývoj osobnosti, když přišla s novým trendem, jak výrazně lze změnit chování a prožívání člověka naprogramovaným a vědomým sociálním učením.⁹³

Propojením poznatků z psychologie osobnosti a teologie je možné intenzivně působit na rozvoj osobnosti člověka využitím terapeutického významu liturgie. Provází nás určitými vývojovými fázemi života člověka. Osobnost člověka se neustále vyvíjí působením vnitřních i vnějších faktorů. Jak víme, základ duševního nastavení probíhá již v lůně matky. Její prožívání těhotenství má vliv na plod. Chvilce, kdy dítě poprvé spatří svět. Rodina má zásadní vliv na osobnost. Je to první sociální jednotka, kde jedinec získává nějaké schopnosti, dovednosti, utváří si postoje, formuje jednání, získává návyky⁹⁴. Osobnost obsahuje také dispozice takzvané vrozené a získané. Mezi vrozenými dispozicemi můžeme zmínit temperament a v získaných dispozicích hovoříme o charakteru.⁹⁵ V různých životních etapách člověk prochází mnoha sociálními skupinami, potkává spoustu lidí, kteří na něj působí. Komunita tak může být faktorem, který svým působením má vliv na další vývoj jedince. Člověk může pracovat na své osobnosti vědomě, pokud má vnitřní motivaci a reflektuje dění kolem sebe. Na poznání sebe sama může reagovat intenzivní prací na svém rozvoji, zdokonalováním schopností a dovedností. Tříbení intelektu a zaměření na emoční inteligenci a sociální vnímání. V dnešní době je nespočet možností, jak se postavit k rozvoji své osobnosti. Člověk si může vybrat z velkého množství metod, přístupů, technik, kurzů, terapií, doprovázení, které budou souznít s jeho duší a tak se aktivně zaměřit na poznání svého já a následné směřování a rozvíjení žádoucím směrem.

⁹³ Srov. ŘÍČAN, Pavel. *Psychologie osobnosti: obor v pohybu*. 6., rev. a dopl. vyd., V Grada Publishing 2. Praha: Grada, 2010. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-3133-9. s. 13-23

⁹⁴ Srov. LOJKOVÁ, Daniela. *Získejte rovnováhu těla, mysli, duše a ducha*. Praha: Grada, 2012. Psychologie pro každého. ISBN 978-80-247-2268-9. s. 20-22

⁹⁵ Srov. OREL, Miroslav. *Psychopatologie: nauka o nemocech duše*. 2., aktualizované a doplněné vydání. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5516-8. s. 129-130

5.2. Emoce

Emoce a jejich prožívání nás provází neustále. S nimi spojené niterné potřeby nalézt odpovědi, jak je ovlivnit, co se to v člověku děje a jak jim porozumět. Emoce jsou reakcí na určité podněty. V křesťanství a hlavně v liturgii nacházíme množství podnětů a symbolů, na které člověk reaguje emočním prožíváním. Definicí se vědci zabývali již v historii, ovšem, tato poměrně dlouhá a pestrá historie zkoumání bohužel nepřinesla žádné, širěji přijímané, vymezení pojmu emoce. Toto bádání dokonce ani nevedlo ke shodě, co to vlastně pojem emoce znamená. Existuje tak hned několik teorií a přístupů, které hledají cestu, jak je definovat. Některé přístupy jsou dokonce považovány za velmi jednostranné, ale přesto svým dílem přispěly k pochopení pojmu emoce. Na druhé straně tohoto spektra definice emocí, ale lidé v běžné konverzaci popisují stavy a prožitky, které hodnotí jako emoce - například pocity zklamání, naděje, nejistoty, osamění apod. Další přístupy definice emocí se věnují hlavně situacím, které emoce způsobují, dále se zabývají kontrolou a regulací emocí, jejich funkcí v psychickém životě a interpersonálních vztazích⁹⁶.

Odborníci jako Karel Dušek a Alena Večeřová - Procházková příkládají emocím hodnotící význam. Dle zmíněných autorů je možné emoce definovat jako prostředky, pomocí kterých lze vyjádřit kladný či záporný postoj, pocit libosti a nelibosti, prožitky získání či ztráty hodnoty, uspokojení a zklamání. Emoce jsou průvodci veškerého duševního dění⁹⁷. Do kategorie emocí kromě citů též náleží i výraz, především mimický, a příslušné fyziologické dění⁹⁸. Emoce provází určité tělesné projevy. Vnitřní projevy, které jsou důležité pro fungování těla, reagují na naše emoční prožívání pozitivní či negativní v různých situacích. Emoce, které mají zásadní vliv na naše tělo, jsou úzkosti, stres, strach, které ovlivňují vnitřní funkci těla, a ta se následně projevuje navenek. Naopak jakékoliv pozitivní prožívání má kladný vliv na naše tělesné funkce. Vzájemně se tedy emoce a tělo ovlivňují⁹⁹.

⁹⁶ SLAMĚNÍK, Ivan. *Emoce a interpersonální vztahy*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2011. 208 s. Psyché. ISBN 978-80-247-3311-1., str. 24

⁹⁷ DUŠEK, Karel a VEČEŘOVÁ-PROCHÁZKOVÁ, Alena. *Diagnostika a terapie duševních poruch*. 2., přepracované vydání. Praha: Grada Publishing, 2015. 646 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-4826-9., str. 52

⁹⁸ PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. Vyd. 1. [brož.]. Praha: Academia, 2005. 472 s. ISBN 80-200-1387-3., str. 381

⁹⁹ Srov. OREL, Miroslav. *Psychopatologie: nauka o nemocech duše*. 2., aktualizované a doplněné vydání. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5516-8. s. 109-112

Emoce souvisí s prožíváním, které je reakcí na určité podněty. Ovlivňují naše následné jednání.¹⁰⁰ Vnějších podnětů je kolem nás mnoho. Jen základní jednotka rodina sebou nese řadu podnětů, které na nás působí a vyvolávají v nás prožívání. Setkání s lidmi a sním spojené mezilidské vztahy a komunikace. Emoce mohou značně ovlivňovat naši neverbální komunikaci. Vnitřní svět může ovlivnit řeč těla, a pokud není vnitřní svět a vnější projev v rovnováze můžeme působit nedůvěryhodně.¹⁰¹

Nejsou to jen lidé, kteří na nás působí, sociální uskupení nebo dynamika skupin. Důležitým faktorem jsou také podněty, které působí na smyslové vjemy, tedy na zrak, sluch, čich, chuť a hmat. Na základě paměti, zkušenosti a dalších faktorů v nás následně vyvolají emoci. Libost nebo nelibost. Jak se cítíme v určitém prostředí, je příjemné čisté, přátelské, voňavé nebo naopak hlučné, zapáchající, špinavé. Barvy, které na nás působí, mohou být pozitivní, příjemné nebo depresivní. Teplota prostředí výrazně ovlivňuje naše prožívání a následně naše jednání. Každý jedinec má jinak citlivější určitý smyslový vjem. Někdo vnímá lépe sluchem někdo zrakem. Vnímání a naše emoční prožívání je značně ovlivněno bdělostí a fyzickou kondicí člověka případně určitou poruchou vnímání.¹⁰²

¹⁰⁰ Srov. BRUNO, Tiziana a Gregor ADAMCZYK. *Řeč těla: přesvědčte svou mimikou, gesty a držetím těla*. Praha: Grada, 2007. Praxe & kariéra. ISBN 978-80-247-2008-1. s. 41

¹⁰¹ Srov. BRUNO, Tiziana a Gregor ADAMCZYK. *Řeč těla: jak rozumět signálům řeči těla a cíleně je používat*. Praha: Grada, 2013. ISBN 978-80-247-4592-3. s. 65-69

¹⁰² Srov. RABOCH, Jirí a Pavel PAVLOVSKÝ. *Psychiatrie*. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 9788024619859. s. 120-130

5.2.1. Historický kontext emočního prožívání v liturgii

Vnímání liturgie a jejího významu na osobnost člověka se v průběhu let vyvíjela. Odrážel se tak přístup k liturgii samotné, množství symbolů a doprovázejících prvků, které byly při liturgii využívány nebo přítomny. S tím souvisí, jakým směrem významné duchovní osobnosti vedli věřící k vnímání liturgie a k prožívání.

Jan Kalvín (1509-1564), významný představitel křesťanské reformace, ve svém učení zdůrazňoval skromnost, mravný život, byl proti zábavám. V kostelech se odstraňovaly obrazy a sochy. Zakazoval zpěv během bohoslužby. Věřícím tak byly upřeny důležité podněty působící na naše smysly. Znemožnil se tak rozsah a dopad prožívání liturgie, které má důležitý vliv na rozvoj osobnosti člověka a současně neméně důležitý dopad na celé společenství.¹⁰³

Pomyslným protipólem byl Ignác z Loyoly (1491- 1556), zakladatel Tovaryšstva Ježíšova a jeden z významných duchovních otců, vytvořil významnou metodu duchovních cvičení, které jsou v oblibě dodnes.¹⁰⁴ Ve svých duchovních cvičeních se zaměřoval na imaginaci a prožívání. Kladl důraz na poznání sebe sama. Vycházel z poznání že člověk vlivem situací, ve kterých žije, nemá možnost vejít do svého nitra, aby tam našel odpovědi na otázky o své existenci, o tom kdo je a mohl tak poznat sebe sama a odkrýt stíny své osobnosti, které se mohou odrážet ve vztazích. Propojuje poznatky psychologie a Boží slovo v modlitbě. Cílem je dojít k vnitřnímu uzdravení.¹⁰⁵ Duchovní cvičení jsou rozděleny do čtyř týdnů a každá část je detailně propracována a zaměřená na rozjímání, modlitbu, kontemplaci s využitím prvků imaginace a poté reflexe vlastního prožívání a uvědomění.¹⁰⁶

Obdobný přístup prosazovala i Terezie z Avily (1515-1582), byla mystička a reformátorka karmelitánského řádu a jako první žena byla jmenována učitelkou církve. Pravděpodobně byla ovlivněna sv. Ignácem z Loyoly a v duchovních cvičeních zdůrazňovala vnitřní modlitbu a kontemplaci. Pracovala z imaginací a prožíváním, pro lepší porozumění modlitbě používala příklady. Postupně provází jednotlivými

¹⁰³ Srov. JUST, Jiří, Zdeněk R. NEŠPOR a Ondřej MATĚJKA. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost, 2009. ISBN 978-80-903632-8-1. s. 359-370

¹⁰⁴ Srov. BUBEN, Milan, Rudolf KUČERA a Otakar Aleš KUKLA. *Svatí spojují národy: portréty evropských světců*. Vyd. 2. rozš. Praha: Panevropa, 1995. ISBN 80-85846-00-4.

¹⁰⁵ Srov. Struktura Duchovních cvičení Ignáce z Loyoly. Česká provincie Tovaryšstva Ježíšova [online]. 2006 [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: <http://www.jesuit.cz/exercicie/struktura.php>

¹⁰⁶ Srov. Svatý Ignác. *Duchovní cvičení*. Řím-Praha: Křesťanská akademie v Římě, 1990.

komnatami k osobnímu rozvoji a duchovnímu růstu až k úplnému očištění duše a propojení s Bohem.¹⁰⁷

Křesťanská spiritualita je charakterizován a vztahem k Bohu. Duchovní cvičení mají vést lidi k poznání sebe, jejich vztahu s Bohem a schopnosti a porozumění mezilidským vztahům. Objevuje se zde obava, že někteří lidé utíkají a zaměřují se pouze na vztah k Bohu, protože sami mají problém s mezilidskými vztahy. Proto se křesťanská spiritualita vyznačuje také důrazem na dobré vztahy s lidmi.¹⁰⁸

5.2.2. Podněty vyvolávající emoční prožitky při liturgii

Při slavení liturgie působí na člověka řada podnětů. Můžeme říci, že všechny naše smyslové vjemy jsou plně zasyceny. Vnímáním podnětů začneme pociťovat emoce a prožívat je. Co se začne ve vnitřním světě odehrávat, nás může až překvapit. Může se stát, že člověk pocítí cosi nového, co zatím nepoznal.

V první řadě působí na člověka prostředí kostela. Nepopsatelná atmosféra, kterou člověk cítí. Dotýká se ho cosi silného, hlubokého v nejhlubším nitru jeho existence začíná tušit, že je to něco transcendentního, co není možné jen tak uchopit, zarámovat, před čím má náhle potřebu uznat, že je malý. Monumentální architektura význačná svou nádherou, historií uvádí člověka v úžas. Lety „promodlené“ místo vede člověka do vnitřního prožívání s touhou dozvědět se více o tomto krásném místě a jeho příběhu. V prostorách krásného kostela či chrámu můžeme však vnímat nejen detaily architektury, ale také krásu vnitřního vybavení jako doklad lidských dovedností, setkání s „kvalitou“, opravdovostí, vysokou uměleckou úrovní tak odlišnou od běžného života jsou lavice, kazatelna, zpovědnice, oltář. Propracovanost, zdobnost a detail odpovídají době, ve které vznikly. Nesou v sobě odkaz tehdejšího prožívání víry, který do nich umělci vložili. Poctivá, dlouhá velmi detailní práce, odráží úctu k Bohu. Spatřujeme v nich také mnoho symbolů odkazujících na biblické příběhy a příběhy svatých.¹⁰⁹ Vnímání prostoru, je podtrženo krásou a jedinečností umění. Obrazy a sochy vyprávějí příběh, který byl do nich vložen,

¹⁰⁷ Srov. TERESA DE JESÚS. *Hrad v nitru*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003. Karmelitánská spiritualita (Karmelitánské nakladatelství). ISBN 80-7192-715-5. s. 8-100

¹⁰⁸ Srov. GRÜN, Anselm. *Doprovázení na duchovní cestě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2014. Malý duchovní život. ISBN 978-80-7195-705-8. s. 30-33

¹⁰⁹ Srov. ČENĚK, Jiří, Josef SMOLÍK a Zdeňka VYKOUKALOVÁ. *Interkulturní psychologie: vybrané kapitoly*. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5414-7. s. 35-36

nás vtahuje do dalších rovin prožívání. Objevují se další emoce, které jsou vedeny dalšími směry a dovolují tak ožít naši fantazii a našim vnitřním příběhům.¹¹⁰

Zrak je plný nádhery, která v nás probouzí nepopsatelné pocity, představy doprovázené spousty otázek, které se v nás rodí. Připojíme hmat a posouváme tak prožívání mnohem hlouběji. Člověk si více uvědomuje hloubku, souvislost toho, co kolem sebe vidí a toho co cítí. Dotek je silný moment, který vyvolává řadu silných emocí. Často se objevuje až mrazení. Někdy se začne odehrávat souhra obrazů diskutujících o tom, co nám tím vším chtěli říct, co je odkazem, co při své práci a tvorbě prožívali, jak je možné, že zrovna ten či onen výjev je napadl, když v některých případech neměli jasné zadání. Tajemství, které nás přesahuje, dává se poznat, a přesto ho není možné uchopit jen slovy, dává člověku touhu alespoň se ho pokusit zobrazit, vyjádřit tak to co je otisknuto hluboko v naší existenci.

Významný okamžik slavení liturgie může podtrhovat i květinová výzdoba. Barvy jsou prostředkem neverbální komunikace. Působí výrazně na člověka a mohou měnit jeho prožívání, zda se cítí příjemně nebo nepříjemně. Dokonce je možné vnímat, co v člověku určitá barva může vyvolat na základě jeho životních zkušeností. Výklad významu barev¹¹¹ je také ovlivňován a určován kulturními rozdíly.¹¹² Můžeme v sobě objevit i netušené informace o sobě, vzpomínky a s nimi spojené prožitky, na které jsme již zapomněli.

Nelze opomenout hudbu a zpěv, který velmi výrazně působí na náš sluch a značně tak může ovlivnit naše prožívání. Je tak významným prvkem, že může negativně ovlivnit celý výsledný dojem a prožitek. Hudba má moc zušlechťovat charakter člověka. Hudba může pomoci člověku prožít těžké životní situace, traumata, smutek. Naopak může také člověka potěšit, vyvolat pozitivní emoce, radost, odvahu, může člověka uklidnit uvést ho do vnitřního zklidnění a prožívání a vnímání tak více vnitřních pochodů. Hudba člověka může rozhýbat v závislosti na melodii, tempu a barvě tonu. Hudba působí

¹¹⁰Srov. KULKA, Jiří. *Psychologie umění*. Praha: Grada, 2008. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-2329-7. s. 180-220

¹¹¹ *Výklady významu barev se liší. Pro příklad si uvedeme některé výklady vybraných barev. Bílá je často spojovaná s nevinností a čistotou, vděčností ale také smutkem. Zelená se vykládá jako barva uklidňující, barva typická pro lidi se silným sociálním cítěním. Fialová je barvou pokání, spirituality, je spojením materie a duchovna. Mísí se v ní klid modré a energie červené*

Červená je symbolem energie, krve, síly, lásky, ale také agrese

¹¹² Srov. MÜLLER, Oldřich. *Terapie ve speciální pedagogice*. 2., přeprac. vyd. Praha: Grada, 2014. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-4172-7. s. 93-96

na člověka jako celek, tedy nejen na prožívání ale také na jeho fyziologii. Vliv hudby na člověka je závislý na prostředí, na našich zkušenostech, ale také na míře naší otevřenosti. Hudba může pozitivně působit na kognitivní funkce člověka. Velmi důležitá je v případě dětí, kde je významným faktorem například pro jejich zdravý emoční vývoj, rozvoj sebepojetí, sociálních vazeb, komunikace.¹¹³

Gesta duchovního, jeho postoje jeho mimika a projev je ze značné části symbolický a má určitý význam. Také však hovoří o jeho vlastním prožívání liturgie, jeho naladění, postoji a nakonec o něm samotném. Neverbální komunikace je velice silným a důležitým nástrojem pro člověka v tomto případě pro duchovního. Může jeho projev buď podtrhnout, nebo shodit a stát se nedůvěryhodným. Neverbální komunikace podtrhuje verbální projev, pokud je v souladu s naším vnitřním světem. Chybou je, že tuto složku komunikace nevnímáme a nedáváme jí takovou důležitost, jakou bychom měli snad právě proto, že si ji až tolik neuvědomujeme. Můžeme říci, že je zrcadlem našeho emočního prožívání. Emoce mluví vždy, i když se je snažíme potlačit či skrýt. Nesmíme však opomenout význam pohledu. Pohledem můžeme říci naprosto vše, co je směřováno protějšku, podáváme informace o sobě a také zjišťujeme informace o druhém člověku.¹¹⁴ Nakonec bezprostřední kontakt s ostatními věřícími je značným podnětem, který vyvolá celou řadu emocí. Vnímání společenství, společného prožívání slavení liturgie. Podprahové vnímání co kolem nás děje v průběhu bohoslužby. Jak ostatní lidé prožívají liturgii, co říká jejich chování, výraz. Emoce člověka v konfrontaci s prožíváním jiných vrcholí podáním si ruky doprovázené slovy pokoj Tobě. Po bohoslužbě někdy pokračuje slavení liturgie společným agapé, při kterém se věřící sdílí, navazují a prohlubují vztahy a při společném jídle prožívají svoje příběhy a utváří dále dynamiku společenství.

¹¹³ Srov. GERLICOVÁ, Markéta. *Muzikoterapie v praxi: příběhy muzikoterapeutických cest*. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4581-7. s. 10-15

¹¹⁴ Srov. MATOUŠKOVÁ, Ingrid. *Aplikovaná forenzní psychologie*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4580-0. s. 125-128

6. Závěr

Vzhledem k značným změnám, kterými prošla církev a společnost ve 20. století zastíněnými děsivými událostmi obou světových válek je více než zřejmé, že církev musela na dění dané doby reagovat. Církev zareagovala svoláním Druhého vatikánského koncilu, na kterém byla vyhlášena slavná konstituce o liturgii *Sacrosanctum concilium*. Liturgie prošla zásadními změnami. Změnila se společnost, změnil se přístup církve k věřícím i k světu. Církev se více začala zaměřovat na lid a dění před oltářem tedy i vlastní prožívání liturgie. Začal se klást důraz na společenství a aktivní účast věřících při liturgii. S tím souvisí změny v jejím slavení. Zásadní změna nastala v možnosti bohoslužby v jazyce daného národa. Duchovní začali sloužit bohoslužbu čelem k lidu. Objevuje se řada nových liturgických úkonů. Proměnou prochází i symboly v liturgii - hudba, zpěv, barvy, oděv. Hlavním znakem bylo, že se při bohoslužbě již nejednalo o dva souběžné děje - jeden před oltářem a druhý za oltářem. Kněz i s věřícími při bohoslužbě tvoří nyní jedno společenství a společně prožívají liturgii.

Pro duchovní nastala výrazná proměna. Jejich role získala na významu. Osobnost duchovního se stala velmi významnou. Změna slavení liturgie přinesla větší nároky na duchovního - projev, přístup, pohyby, oblékání, kázání. Musel náhle brát zřetel na společnost, ke které hovoří nebo kam přichází, na její vnímavost. Neustálý proces hledání cest k věřícím a k tomu, jak předat poselství modernímu člověku jeho jazykem.

S důrazem na aktivní účast věřících se objevuje otázka společenství a prožívání liturgie. Při slavení liturgie působí na člověka řada podnětů. Můžeme říci, že všechny naše smyslové vjemy jsou plně zasyceny. Prostřednictvím podnětů začneme pociťovat emoce a prožívat je. Co se začne ve vnitřním světě odehrávat, nás může až překvapit. Může se stát, že člověk pocítí cosi nového, co zatím nepoznal.

Vnímání liturgie a jejího vlivu na osobnost člověka se v průběhu let vyvíjela. Odrážel se tak přístup k liturgii samotné, množství symbolů a doprovázejících prvků, které byly při liturgii využívány nebo přítomny. S tím souvisí, jakým směrem významné duchovní osobnosti vedli věřící k vnímání liturgie a k jejímu prožívání.

Mezi významné osobnosti duchovního prostředí, které formovaly liturgii, a svým přístupem ovlivňovali vnímání a prožívání liturgie věřících patří například Jak Kalvín, Ignác z Loyoly a Terezie z Avily. V porovnání jejich vnímání liturgie je patrné, že Ignác z Loyoly a Terezie z Avily kladli důraz na prožívání a imaginaci. Ve svých

duchovních cvičeních se zaměřovali na vnitřní poznání sebe sama a rozjímání Božího slova. Propojili prvky psychologie a modlitby. Naproti tomu pro Kalvína nebyly emoce a jejich prožívání důležité. Naopak odstraňoval vše, co by z jeho pohledu mohlo být rušivé, tedy omezil podněty umožňující prožívání člověka.

Více než zřejmé je, že liturgie má terapeutický význam pro osobnost člověka. V dnešní době však tomuto faktu není dáována taková důležitost a spíše je opomíjen. Jedním z důvodů může být i možná otázka, jak správně uchopit tento přínos liturgie při doprovázení věřících. Pokud bychom se začali více zaměřovat tímto směrem, mohl by být výsledný dopad na osobnost člověka značně intenzivní. Ve své podstatě by se v některých momentech rozvoje křesťanů mohlo jednat o komplexní osobnostní rozvoj. Sdělení věřících o tom, co prožívali při liturgii, jaké obrazy je provázely, jsou důležité pro jejich osobnostní i duchovní doprovázení. Dává se nám tak poznat jaký je, jaký má vztah k sobě ale i k světu, k Bohu a co aktuálně v životě prožívá. Pokud je správně přečteno toto sdělení, může být člověk podpořen žádoucím směrem, pokud ne, může být i sveden z jeho cesty. Pro rozlišení situace, které duchovní čelí při setkání s věřícími, ale také k jejich pozitivní podpoře by bylo vhodné osvojení si základních psychologických či terapeutických znalostí a dovedností. Jedná se současně také o rozvoj duchovního. Tím, že tvoříme jedno společenství i s kněžími a kněz je nositelem autority, má jeho osobnost a jeho projev značný vliv na společenství a společnost.

Zdroje

Monografie

DUŠEK, Karel a VEČEŘOVÁ-PROCHÁZKOVÁ, Alena. *Diagnostika a terapie duševních poruch*. 2., přepracované vydání. Praha: Grada Publishing, 2015. 646 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-4826-9.

GILLERNOVÁ, Ilona a kol. *Slovník základních pojmů z psychologie*. Vyd. 1. Praha: Fortuna, 2000. 79 s. ISBN 80-7168-683-2.

GRAMBAL, Aleš, PRAŠKO, Ján a KASALOVÁ, Petra. *Hraniční porucha osobnosti a její léčba*. Vydání 1. Praha: Grada Publishing, 2017. 288 stran. Psyché. ISBN 978-80-247-5796-4.

KULIŠŤÁK, Petr a kol. *Klinická neuropsychologie v praxi*. Vydání první. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. 902 stran, 12 nečíslovaných stran obrazových příloh. ISBN 978-80-246-3068-7.

PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. Vyd. 1. [brož.]. Praha: Academia, 2005. 472 s. ISBN 80-200-1387-3.

SLAMĚNÍK, Ivan. *Emoce a interpersonální vztahy*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2011. 208 s. Psyché. ISBN 978-80-247-3311-1.

ŠIFFELOVÁ, Daniela. *Rogersovská psychoterapie pro 21. století: vybraná témata z historie a současnosti*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. 192 s. Psyché. ISBN 978-80-247-2938-1.

VYMĚTAL, Jan a kol. *Obecná psychoterapie*. 2., rozš. a přeprac. vyd. Praha: Grada, 2004. 339 s. Psyché. ISBN 80-247-0723-3.

PESCH, Otto Hermann. *Druhý vatikánský koncil 1962-1965. Příprava, průběh a odkaz*. Praha: Vyšehrad, 1996. 440 s. ISBN 80-7021-194-6

FTOREK, Jozef. *Public relations a politika: kdo a jak řídí naše osudy s naším souhlasem*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-3376-0

BOUŠE, Bonaventura. *Malá katolická liturgika: tradice, kritika, budoucnost*. Praha: Vyšehrad, 2004. Teologie (Vyšehrad). ISBN 80-7021-709-X

NEŠPOR, Zdeněk R. a Zdeněk VOJTÍŠEK. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-3315-2

GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993. ISBN 80-85795-02-7

Ottův slovník naučný, 16. díl, Líh – Media. Praha: Jan Otto, 1900

HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000. ISBN isbn80-7178-303-x

BAŠTECKÁ, Bohumila. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4195-6

GENNEP, Van Arnold. *Přechodové rituály, systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996

Křesťanské rituály a náhradní rituály se zřetelem k situaci v Československu druhé poloviny 20. století [online]. Praha, 2016 [cit. 2017-09-23]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120212004>. Diplomová práce. Univerzita Karlova

MARTINEK, Radek. Kenoze obřadnosti. *MKR Communio*. 2015, (3), 82-96. POLC. *Posvátná liturgie*, Řím: Křesťanská akademie, 1981

ADAM, Adolf. *Liturgika: křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-420-1.

DONGHI, Antonio. *Gesta a slova: úvod do symbolické mluvy liturgie*. Přeložil Terezie BRICHTOVÁ. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. ISBN 80-7192-008-3

BENEDIKT XVI. *Duch liturgie*. Brno: Barrister & Principal, 2006. ISBN 80-7364-032-5

BUGEL, Walerian. *Anafora jako teologický text: vybrané otázky na příkladu pokoncilních eucharistických modliteb římské liturgie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015. ISBN 978-80-7465-191-5

PETRÁČEK, Tomáš. *Adaptace, rezistence, rezignace: církev, společnost a změna v novověkých dějinách*. Ostrava: Moravapress, 2013. ISBN 9788087853078

ČENĚK, Jiří, Josef SMOLÍK a Zdeňka VYKOUKALOVÁ. *Interkulturní psychologie: vybrané kapitoly*. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5414-7

PETRÁČEK, Tomáš. *Církev, tradice, reforma: odkaz Druhého vatikánského koncilu*. V Praze: Vyšehrad, 2016. Teologie (Vyšehrad). ISBN 978-80-7429-643-7.

MATOUŠKOVÁ, Ingrid. *Aplikovaná forenzní psychologie*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4580-0.

SMITH, Edward E. a Stephen Michael KOSSLYN. *Cognitive psychology: mind and brain*. Upper Saddle River, N.J.: Pearson/Prentice Hall, c2007. ISBN 978-0131825086.

GUARDINI, Romano. *O posvátných znameních*. Kostel. Vydří, 1992.

PAVLÍČKOVÁ, Helena. *Social psychology*. Issue 1st. Brno: Mendel University in Brno, 2013. ISBN 978-80-7375-819-6.

Janoušek, Jaromír. *Sociální psychologie*. Státní pedagogické nakladatelství, 1988, s. 100-106

VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan. *Sociální psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8. S. 326-328.

MARTINEK, Radek. Vytěsněno z paměti: Hra na mši aneb dětské hračky s církevní tematikou z přelomu 19. a 20. století, in: *Textil v muzeu / Dětský textil a textilní hračka*. Sborník Technického muzea v Brně, Brno 2012, s. 17–22.

Dekret „Apostolicam actuositatem“ o apoštolátu laiků, Biskupství českobudějovické 1990, přetisk z dokumentů druhého vatikánského sněmu vydaných Křesťanskou akademií v Římě roku 1983

Irena Vaňková, Iva Nebeská, Lucie Saicová Římalová, Jasňa Šlédrová: *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky*, Karolinum, Praha, 2005, ISBN 80-246-0919-3. Kap. 3, Kapitoly o smyslech, str. 107–194

- RICHTER, Klemens. *Liturgie a život: smysl liturgie, mše, církevní svátky, svátostná znamení*. Vyd. 2., rozš. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-70-21-575-5.
- BLATNÝ, Marek. *Psychologie osobnosti: hlavní témata, současné přístupy*. Praha: Grada, 2010. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-3434-7.
- CAKIRPALOGLU, Panajotis. *Úvod do psychologie osobnosti*. Praha: Grada, 2012. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4033-1.
- LOJKOVÁ, Daniela. *Získejte rovnováhu těla, myslí, duše a ducha*. Praha: Grada, 2012. Psychologie pro každého. ISBN 978-80-247-2268-9.
- OREL, Miroslav. *Psychopatologie: nauka o nemocech duše*. 2., aktualizované a doplněné vydání. Praha: Grada, 2016. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-5516-8.
- BRUNO, Tiziana a Gregor ADAMCZYK. *Řeč těla: přesvědčte svou mimikou, gesty a držením těla*. Praha: Grada, 2007. Praxe & kariéra. ISBN 978-80-247-2008-1.
- BRUNO, Tiziana a Gregor ADAMCZYK. *Řeč těla: jak rozumět signálům řeči těla a cíleně je používat*. Praha: Grada, 2013. ISBN 978-80-247-4592-3.
- RABOCH, Jiří a Pavel PAVLOVSKÝ. *Psychiatrie*. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 9788024619859.
- KULKA, Jiří. *Psychologie umění*. Praha: Grada, 2008. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-2329-7.
- MÜLLER, Oldřich. *Terapie ve speciální pedagogice*. 2., přeprac. vyd. Praha: Grada, 2014. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-4172-7.
- GERLICOVÁ, Markéta. *Muzikoterapie v praxi: příběhy muzikoterapeutických cest*. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4581-7.
- HAHN, Scott. *Znamení život*. Bratislava: Redemptoristi-Slovo medzi nami, 2010. ISBN 978-80-89342-13-6.
- BRICHČÍN, Milan. *Vůle a sebekontrola: teorie, metody, experimenty*. Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-753-4.
- ŠPIDLÍK, Tomáš. *Vnitřně zakoušet: eseje pro duchovní cvičení*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2009. ISBN 978-80-7412-028-2.

JEDLIČKA, Richard. *Psychický vývoj dítěte a výchova: jak porozumět socializačním obtížím*. Praha: Grada, 2017. Psyché (Grada). ISBN 978-80-271-00-96-5.

BAŠTECKÁ, Bohumila. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada, 2013. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4195-6.

VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie: dětství a dospívání*. Vyd. 2., dopl. a přeprac. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 978-80-246-2153-1.

SCHRAMM, Percy Ernst, DETWILER, Donald S., ed. *Hitler: člověk a vojevůdce*. Přeložil Michal KLIMEŠ. Praha: Deus, 2003. ISBN 80-86215-43-1.

GJURIČOVÁ, Šárka a Jiří KUBIČKA. *Rodinná terapie: systemické a narativní přístupy*. 2., dopl. a přeprac. vyd. Praha: Grada, 2009. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-2390-7.

JUST, Jiří, Zdeněk R. NEŠPOR a Ondřej MATĚJKA. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost, 2009. ISBN 978-80-903632-8-1.

BUBEN, Milan, Rudolf KUČERA a Otakar Aleš KUKLA. *Svatí spojují národy: portréty evropských světců*. Vyd. 2. rozš. Praha: Panevropa, 1995. ISBN 80-85846-00-4.

Svatý Ignác. *Duchovní cvičení*. Řím-Praha: Křesťanská akademie v Římě, 1990.

TERESA DE JESÚS. *Hrad v nitru*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003. Karmelitánská spiritualita (Karmelitánské nakladatelství). ISBN 80-7192-715-5.

GRÜN, Anselm. *Doprovázení na duchovní cestě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2014. Malý duchovní život. ISBN 978-80-7195-705-8.

KIECHLE, Stefan. *Jezuité*. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-3913-7.

Dokumenty tridentského koncilu: latinský text a překlad do češtiny. Přeložil Ignác Antonín HRDINA. Praha: Krystal OP, 2015. ISBN 978-80-87183-75-5.

Internetové stránky

Gesta víry a zbožnosti. *Informace Královehradecké diecéze* [online]. 2014, XXIV [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: http://www.bihk.cz/repository/files/_ke-stazeni/IC/ikd-2014/ikd-1-2014-web.pdf

Klíčové slovo Liturgie. *Karmelitánské nakladatelství* [online]. 2017 [cit. 2017-09-23]. Dostupné z: <http://www.katechismus.cz/rejstrik-slovo.php?slovo=liturgie>

BISKUP PAVEL. Konstituce o posvátné liturgii: Sacrosanctum Concilium. *La Sante Sede* [online]. 1963 [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

Katechismus. *Karmelitánské nakladatelství* [online]. [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: http://www.katechismus.cz/paragraf.php?sel_paragraf=220

Skupinová dynamika. In: *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. San Francisco (CA): Wikimedia Foundation, 2017 [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Skupinov%C3%A1_dynamika

Christifideles laici: posynodní apoštolský list Jana Pavla II. O povolání a poslání laiků v církvi a ve světě z 30. prosince 1988 [online]. 2. vyd. Praha: Zvon, 1996 [cit. 2017-12-09]. ISBN 80-711-3162-8. Dostupné z: <http://kebrle.cz/katdocs/ChristifidelesLaici.htm>

Evangelii gaudium: Radost evangelia : apoštolská exhortace o hlásání evangelia v současném světě [online]. Praha: Paulínky, 2014 [cit. 2017-12-09]. ISBN 978-80-7450-118-0. Dostupné z: <http://www.socialninauka.cz/files/files/Evangelii%20gaudium.pdf>

Sociální učení církve papežské sociální encykliky [online]. Praha: Zvon, 1996, s. 141 [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: <http://farnost.podolak.cz/down/socialni-uceni-cirkve.pdf>

SVATÝ OTEC FRANTIŠEK. Encyklika LAUDATO SI'. *Farnost Sušice* [online]. [cit. 2017-12-09]. Dostupné z: <http://www.farnostsusice.cz/doc/encyklika-laudato-si.pdf?1442638547358>

Struktura Duchovních cvičení Ignáce z Loyoly. *Česká provincie Tovaryšstva Ježíšova* [online]. 2006 [cit. 2017-12-09]. Dostupné z:

<http://www.jesuit.cz/exercicie/struktura.php>

Sacrosanctum concilium. <http://www.vatican.va/> [online]. Řím: Vatikán, 1963 [cit. 2017-11-07]. Dostupné z:

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html